ADVIES 15/06 | Oktober 2015

SER

Leren in het hoger onderwijs van de toekomst

Advies over de Strategische Agenda Hoger Onderwijs 2015 - 2025

SOCIAAL-ECONOMISCHE RAAD

ADVIES 15/06 | Oktober 2015

Leren in het hoger onderwijs van de toekomst

Advies over de Strategische Agenda Hoger Onderwijs 2015 - 2025

UITGEBRACHT AAN DE MINISTER VAN ONDERWIJS, CULTUUR EN WETENSCHAP

NR.6 - OKTOBER 2015

SOCIAAL-ECONOMISCHE RAAD

Sociaal-Economische Raad

De Sociaal-Economische Raad (SER) adviseert het kabinet en het parlement over de hoofdlijnen van het te voeren sociaal en economisch beleid en over belangrijke wetgeving op sociaal-economisch terrein. Ook is de SER betrokken bij de uitvoering van enkele wetten.

De SER is in 1950 bij wet ingesteld. Zitting in de SER hebben vertegenwoordigers van ondernemers en van werknemers, en kroonleden (onafhankelijke deskundigen). De raad is een onafhankelijk orgaan dat door het gezamenlijke Nederlandse bedrijfsleven wordt gefinancierd.
De SER wordt bij de uitvoering van zijn functies bijgestaan door een aantal vaste en tijdelijke commissies. Enkele vaste commissies zijn onder bepaalde voorwaarden ook zelfstandig werkzaam.

Actuele informatie over de samenstelling en de werkzaamheden van de SER en zijn commissies, persberichten en het laatste nieuws zijn te vinden op de website van de SER. Ook alle adviezen die sinds 1950 zijn verschenen, zijn daar te vinden. Adviezen van de laatste jaren zijn ook in gedrukte vorm verkrijgbaar.
Het SERmagazine brengt maandelijks nieuws en achtergrondinformatie over de SER, de overlegeconomie en belangrijke sociaal-economische ontwikkelingen.

Sociaal-Economische Raad
Bezuidenhoutseweg 60
Postbus 90405
2509 LK Den Haag
T 070 3499 499
E communicatie@ser.nl
www.ser.nl

©2015, Sociaal-Economische Raad
Alle rechten voorbehouden
Overname van teksten is toegestaan onder bronvermelding
ISBN 978-94-6134-076-4

Inhoudsopgave

Voorwoord 7

1. Inleiding 11

2. Hoger onderwijs en de arbeidsmarkt: enkele uitdagingen 13
- 2.1 Inleiding 13
- 2.2 Ambitie van Nederland: kenniseconomie in top 5 13
- 2.3 Arbeidsmarktontwikkelingen 14
- 2.4 Andere vaardigheden? 17
- 2.5 Uitdagingen voor het hoger onderwijs 19

3. Naar een kwaliteitsagenda in het hoger onderwijs 23
- 3.1 Prioriteit voor kwaliteit 23
- 3.2 Naar een breder kwaliteitsbegrip 24
- 3.3 Naar meer balans tussen kwaliteit en doelmatigheid 28
- 3.4 Naar meer balans tussen kwaliteit en toegankelijkheid 34
- 3.5 Flexibel stelsel voor leven lang leren 38
- 3.6 De rol van docenten en studenten 40
- 3.7 Verbinding met de samenleving 45

4. Samenvatting met aanbevelingen 49
- 4.1 Inleiding 49
- 4.2 Brede benadering van kwaliteit 49
- 4.3 Kwaliteit in relatie tot doelmatigheid en toegankelijkheid 52
- 4.4 Vergroten deelname volwassenen aan hoger onderwijs 53
- 4.5 Meer ruimte voor studenten en docenten 54
- 4.6 Verbinding met de samenleving 55
- 4.7 Tot slot 55

Bijlagen 59
- 1 Adviesaanvraag 59
- 2 Hoe is het nu gesteld met de kwaliteit in het hoger onderwijs? 61
- 3 Achtergrondinformatie 65
- 4 Samenstelling commissie Arbeidsmarkt- en onderwijsvraagstukken 73

Voorwoord

Voorwoord

Het hoger onderwijs staat voor een enorme opgave. Om het onderwijs beter te laten aansluiten op de behoeften van de toekomstige arbeidsmarkt moet de kwaliteit omhoog. In dit advies ondersteunt de SER de lijn van de *Strategische Agenda* en geeft hij een aanzet voor verdere concretisering. Cruciaal is de relatie tussen kwaliteit en de andere publieke belangen van doelmatigheid en toegankelijkheid.

Het afgelopen jaar hebben we allemaal kunnen ervaren waartoe een te smalle kwaliteitsopvatting kan leiden. Studenten en docenten voelen zich onvoldoende betrokken en gekend in het kwaliteitsbeleid van hoger onderwijsinstellingen. Daarom is 'een wissel' nodig: van de huidige smal gedefinieerde prestatieafspraken op basis van kwantiteit naar brede afspraken over kwaliteit. Die brede kwaliteitsafspraken dienen zowel recht te doen aan opvattingen van studenten, docenten en ondersteunend personeel als aan de kwaliteitsopvattingen van het afnemend beroepenveld, zoals het bedrijfsleven en maatschappelijke organisaties.

Dit leidt tot een grotere betrokkenheid van interne en externe stakeholders en brengt het hoger onderwijs midden in de samenleving. We zien op veel plekken in het hoger onderwijs ontwikkelingen waardoor het mogelijk is deze 'wissel' te maken.

Kijkend naar de toekomst zijn er veel onzekerheden waarmee wij allemaal te maken krijgen. Snelle ontwikkelingen op de arbeidsmarkt, mede als gevolg van robotisering en digitalisering, vragen om voortdurende afstemming en interactie tussen onderwijsinstellingen en het afnemend beroepenveld. Het maatschappelijke belang van het hoger onderwijs neemt nog verder toe. De individuele ontplooiing van de student staat daar niet los van, maar is daar onderdeel van.

Samenwerking vraagt verdere versteviging en vooral ook een meer wederkerig karakter. Onderwijsinstellingen doen er daarom goed aan 'de buitenwereld' te laten bijdragen aan een grotere kwaliteit van het hoger onderwijs.

Waar kwaliteit om prioriteit vraagt, mogen toegankelijkheid en doelmatigheid niet in het gedrang komen. Het gaat erom dat elk talent wordt uitgedaagd op zijn eigen niveau. Naast studenten die een initiële opleiding volgen op de hogeschool of universiteit, kloppen steeds vaker ook werkenden aan de deur voor gerichte op-, om- of bijscholing. Het hoger onderwijs moet toegankelijk zijn voor een zeer diverse en

groeiende groep mensen die onderwijs op maat vragen dat past bij hun mogelijkheden. Dat dit om investeringen vraagt, is vanzelfsprekend. Net zo vanzelfsprekend is het om te verwachten dat we die investeringen zo doelmatig mogelijk doen. Maar dan wel vanuit een brede opvatting van kwaliteit.

Mariëtte Hamer
Voorzitter SER

Advies

1 Inleiding

Adviesaanvraag

Met dit advies geeft de Sociaal-Economische Raad (SER) zijn opvattingen weer over de positie en rol van het hoger onderwijs. Het advies is een reactie op de adviesaanvraag d.d. 12 juni 2015 van de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) over *De waarde(n) van weten: Strategische Agenda Hoger Onderwijs 2015-2025*[1]. De *Strategische Agenda* bevat de beleidsprioriteiten voor het hoger onderwijs met 2025 als horizon. In deze agenda is ook de investeringsagenda opgenomen voor de middelen die voortkomen uit de aanpassing van de studiebeurs naar het studievoorschot.
Het kabinet ontvangt het advies graag voordat de *Strategische Agenda* in de Tweede Kamer zal worden besproken. Inmiddels is bekend dat deze bespreking op 14 december a.s. zal plaatsvinden. Op 9 en 10 november 2015 zal een hoorzitting over de *Strategische Agenda* plaatsvinden.

Het dagelijks bestuur van de SER heeft de commissie Arbeidsmarkt- en onderwijsvraagstukken (AMV) gevraagd het advies voor te bereiden[2]. Op 16 oktober 2015 heeft de raad het advies vastgesteld in zijn openbare raadsvergadering. Het verslag van de raadsvergadering is te vinden op de website van de raad (www.ser.nl).

Focus van het advies

De SER is gevraagd een advies uit te brengen ter verdieping van de beschreven beleidslijnen in de *Strategische Agenda*. Daarbij vraagt de minister speciale aandacht voor de rol van het hoger onderwijs in de 21ste-eeuwse arbeidsmarkt, waarin polarisatie toeneemt en meer vraag is naar nieuwe vaardigheden, innovatiekracht en een leven lang leren.

In dit advies richt de SER zich op enkele sociaal-economische thema's, waarbij vooral het perspectief van de aansluiting tussen onderwijs en (toekomstige) arbeidsmarkt centraal staat.

Relatie verkenning Leren in de toekomst

De SER werkt al enige tijd aan een verkenning *Leren in de toekomst*. Deze verkenning richt zich op de rol en inhoud van leren in de toekomst, in relatie tot ontwikkelin-

1 Adviesaanvraag minister Bussemaker, OCW, 12 juni 2015. Zie bijlage 1.
2 De samenstelling van de commissie AMV is opgenomen als bijlage 4.

gen op de arbeidsmarkt[3]. Speciale aandacht gaat uit naar de drie samenhangende thema's: skills van de toekomst, een leven lang leren en samenwerking tussen onderwijs en bedrijfsleven. Een van de doelstellingen van deze verkenning is om in samenhang te kunnen reageren op beleidsinitiatieven en onderwijsontwikkelingen. Zo is recent op basis van de verkenning een beknopt advies aan Platform Onderwijs2032 uitgebracht: *Leren in het funderend onderwijs van de toekomst*[4].

De genoemde onderwerpen in de adviesaanvraag over de *Strategische Agenda* zijn in lijn met de thema's die in de verkenning aan de orde zijn. Hierdoor heeft de voorbereidingscommissie kunnen putten uit haar recente ervaringen en inzichten opgedaan bij de drie dialoogbijeenkomsten die dit jaar ten behoeve van de verkenning zijn georganiseerd. Dit advies biedt gelegenheid dieper in te gaan op het leren in het hoger onderwijs van de toekomst.

Leeswijzer

De opzet van het advies is als volgt. Hoofdstuk 2 bevat een beknopte schets van enkele uitdagingen voor het hoger onderwijs, onder invloed van diverse ontwikkelingen die van invloed zijn op de toekomstige arbeidsmarkt. In hoofdstuk 3 geeft de raad een aantal beschouwingen en handvatten ten behoeve van de verdere uitwerking en concretisering van de *Strategische Agenda*. In het laatste hoofdstuk geeft hij een korte samenvattende slotbeschouwing waarin hij ingaat op de adviesaanvraag en de aanbevelingen in dit advies.

3 Het eindverslag *Hoe leren we in de toekomst?* verschijnt naar verwachting eind september 2015.
4 SER (2015) Briefadvies *Leren in het funderend onderwijs van de toekomst,* gericht aan Platform Onderwijs2032 en cc de minister en staatssecretaris van OCW.

2 Hoger onderwijs en de arbeidsmarkt: enkele uitdagingen

2.1 Inleiding

Met de *Strategische Agenda Hoger Onderwijs* worden de lijnen uitgezet voor de bijdragen van het hoger onderwijs aan de samenleving van 2025. De SER heeft met de verkenning *Leren in de toekomst* meer inzicht proberen te krijgen in de veranderingen die ons op de middellange tot lange termijn te wachten staan en die van invloed zijn op wat, hoe, waar en wanneer we leren. Bij de advisering over de *Strategische Agenda* is gebruikgemaakt van die verzamelde kennis en inzichten uit de verkenning[1]. In dit hoofdstuk gaat de raad kort in op enkele relevante ontwikkelingen op de arbeidsmarkt en de uitdagingen die daaruit volgen voor het hoger onderwijs. Eerst wil hij met nadruk stellen dat de opdracht voor het hoger onderwijs aanzienlijk breder is dan het aanleren van kwalificaties aan mensen voor de arbeidsmarkt.

Meervoudige opdracht: kwalificatie, socialisatie en Bildung

Ontwikkeling van het hoger onderwijs is van belang voor de Nederlandse kenniseconomie, maar heeft ook betekenis voor bredere maatschappelijke ontwikkelingen. Studenten en afgestudeerden zijn niet alleen actief op de arbeidsmarkt, maar participeren overal in de samenleving. Werken en leven raakt steeds meer vervlochten. Ook werken en leren en leren en leven zijn niet meer te scheiden. Daarmee heeft het hoger onderwijs ook een vooraanstaande taak bij de voorbereiding op het maatschappelijk functioneren van zijn doelgroep.

De *Strategische Agenda* is derhalve niet alleen van belang voor de kwalificerende taak van het hoger onderwijs, maar ook voor de socialiserende en vormende taak. De SER onderschrijft het uitgangspunt van de *Strategische Agenda* op deze ambitie.

2.2 Ambitie van Nederland: kenniseconomie in top 5

Nederland heeft de ambitie om tot de best presterende kenniseconomieën van de wereld te horen. Hoewel ons land in allerlei opzichten tot de koplopers in Europa behoort, is ook duidelijk dat die gunstige positie kwetsbaar is doordat de economische verhoudingen in de wereld veranderen. Om onze welvaart te behouden in een

1 SER (2015) *Hoe leren we in de toekomst? Verslag van de dialoogbijeenkomsten t.b.v. de verkenning leren in de toekomst.*

globaliserende wereld met toenemende internationale concurrentie en een teruglopende beroepsbevolking, is het van belang het *verdienvermogen* te versterken onder meer door een stijging van de arbeidsproductiviteit[2]. Het adequaat kunnen inspelen op wisselende omstandigheden is daarin een sleutelfactor, door de WRR aangeduid als *responsiviteit*[3]. Dat vraagt om veerkracht, aanpassingsvermogen en een proactieve, lerende houding.

Het stimuleren van *kenniscirculatie* – het beter gebruikmaken van bestaande kennis – is cruciaal om de responsiviteit van de Nederlandse economie te vergroten en een *lerende economie* tot stand te brengen[4]. Dat vraagt volgens de WRR om:

- een forse kwaliteitsslag in het onderwijs;
- het herbezien van de inhoud van het onderwijs;
- de (verdere) ontwikkeling van onderwijs- en onderzoeksinstellingen tot regionale/landelijke kenniscentra die samenwerken en die structureel zijn verbonden met hun omgeving;
- arbeidsorganisaties waarin werken en leren meer in elkaar gaan doorlopen;
- meer differentiatie tussen onderzoeksinstellingen.

Deze uitdagingen hebben de SER mede geïnspireerd om de verkenning *Leren in de toekomst* te starten.

2.3 Arbeidsmarktontwikkelingen

Afname beroepsbevolking

Door demografische ontwikkelingen (vergrijzing en ontgroening) neemt de beroepsbevolking in omvang af. Op de langere termijn draagt bevolkingsgroei niet of nauwelijks meer bij aan de potentiële economische groei. Daarmee wordt de economische groei steeds meer afhankelijk van de groei van de arbeidsproductiviteit[5].

Dynamiek op de arbeidsmarkt neemt toe

De ontwikkelingen op de arbeidsmarkt zijn bijzonder ongewis, mede door de razendsnelle technologische ontwikkelingen en de toenemende internationalisering en globalisering die grote invloed hebben op het bedrijfsleven. Internationalisering neemt een steeds grotere plaats in door de toenemende verwevenheid van economieën. Gelet op het belang van ondernemen en werken op de interne markt

2 Zie bijvoorbeeld: CPB (2014) *Roads to recovery,* WRR (2014) *Naar een lerende economie:* Investeren in het verdienvermogen van Nederland, SER (2015) Onderzoeksrapport *Verhogen maatschappelijke welvaart via arbeidsinzet en arbeidsproductiviteit.*
3 WRR (2014) *Naar een lerende economie: Investeren in het verdienvermogen van Nederland.*
4 WRR (2014) *Naar een lerende economie: Investeren in het verdienvermogen van Nederland.*
5 SER (2015) Onderzoeksrapport *Verhogen maatschappelijke welvaart via arbeidsinzet en arbeidsproductiviteit.*

van Europa en daarbuiten zou internationalisering in het hoger onderwijs hoger op de agenda moeten staan, in het bijzonder met betrekking tot de mobiliteit van Nederlandse studenten om een tijdje in het buitenland te studeren[6]. Hoewel er nog veel onzekerheden zijn, lijkt het vast te staan dat de dynamiek op de arbeidsmarkt onder invloed van globalisering, internationalisering en technologische ontwikkelingen verder toe zal nemen. Ook op het terrein van de organisatie van het werk en de arbeidsverhoudingen is er veel in beweging. Tijdelijk werk neemt in omvang toe en het aantal zzp'ers groeit[7]. Deze veranderingen dragen eveneens bij aan een toenemende dynamiek op de arbeidsmarkt.

Polarisatie op de arbeidsmarkt?

Technologische innovaties en ontwikkelingen kunnen een belangrijke bijdrage leveren aan de groei van de arbeidsproductiviteit, maar gaan tegelijkertijd gepaard met veranderingen in de inhoud van het werk en het verdwijnen van vooral routinematig werk[8]. Daar staat tegenover dat er nieuwe banen zullen ontstaan, die nu nog onvoorspelbaar zijn. De impact van deze ontwikkelingen is onmiskenbaar, al zal niet elke beroepsgroep of sector er in dezelfde mate mee te maken krijgen. Het tempo van baanvernietiging en baancreatie is de afgelopen decennia toegenomen[9]. De SER zal binnenkort starten met een advies over de invloeden van technologische ontwikkelingen op de arbeidsmarkt[10]. Daarin zal ook dieper worden ingegaan op de vraag in hoeverre polarisatie op de arbeidsmarkt zal toenemen. Over het algemeen lijken onderzoekers het erover eens dat de vraag naar hoger opgeleiden nog behoorlijk gaat toenemen de komende jaren, terwijl de werkgelegenheid voor de lagere mbo-niveaus en laagopgeleiden stabiel lijkt te blijven en de arbeidsmarkt vooral voor middelbaar opgeleiden meer onder druk komt te staan. Per sector kan dat overigens nog behoorlijk verschillen. Omdat tegelijkertijd de natuurlijke aanwas door demografische ontwikkelingen afneemt, zal de druk op middelbaar opgeleiden toenemen om zich verder op te scholen tijdens de loopbaan. Dit is overigens niet voor iedereen mogelijk.

6 De SER heeft in 2013 in het advies *Make it in the Netherlands* geadviseerd hoe instromende buitenlandse studenten beter te bedienen en (tijdelijk) te behouden voor de Nederlandse arbeidsmarkt. De deelname van Nederlandse studenten in onderwijs aan buitenlandse hogeronderwijsinstellingen blijft al lange tijd achter vergeleken met andere landen.
7 CBS en TNO (2015) *Dynamiek op de Nederlandse arbeidsmarkt: De focus op flexibilisering.*
8 CPB (2015) Policy Brief, *Baanpolarisatie in Nederland.*
9 WRR (2014) *Naar een lerende economie: Investeren in het verdienvermogen van Nederland.*
10 De SER zal naar verwachting dit najaar starten aan een advies over de gevolgen van robotisering voor de arbeidsmarkt.

Groeiende vraag naar technisch geschoolden

Speciale aandacht in het kader van het versterken van innovatie en het verdienvermogen gaat uit naar de *technische* opleidingen. Om de Nederlandse concurrentiepositie in de toekomst te handhaven of te verbeteren analyseert de Europese Commissie in de *Onderwijs- en opleidingsmonitor 2014* dat het aantal afgestudeerden in technologie niet snel genoeg toeneemt. Om aan de groeiende vraag te voldoen zijn jaarlijks 30.000 extra afgestudeerden in technologie nodig. De Europese Commissie kent groot belang toe aan de gezamenlijke uitvoering van het Techniekpact 2020 door de regio's, overheid, werkgevers en werknemers en het onderwijs[11]:

> *"Een doeltreffende uitvoering van de strategie zal van cruciaal belang zijn voor de instandhouding en versterking van de innovatiecapaciteit van hightechbedrijven in Nederland. Verdere inspanningen ter vermindering van de tekorten aan vaardigheden, met name in de aan engineering en technologie gerelateerde beroepen, zijn nodig om het concurrentievermogen van de Nederlandse economie te vergroten."*

Leven lang leren

Voor het vergroten van het verdienvermogen van Nederland is de kwaliteit van de beroepsbevolking en een efficiënte inzet van het 'menselijk kapitaal' cruciaal[12]. Om de arbeidsproductiviteit te verhogen zal ieder talent optimaal benut dienen te worden.

Dat wil zeggen dat iedereen moet kunnen participeren in werk dat optimaal past bij zijn of haar mogelijkheden. Een goed werkende arbeidsmarkt, een goede match tussen aanbod en vraag en een goed opgeleide beroepsbevolking zijn van doorslaggevend belang om tot een hogere arbeidsproductiviteit te komen.

Met alle dynamische ontwikkelingen van inhoud en aard van werkzaamheden geldt steeds meer dat een initiële opleiding niet volstaat en dat blijven leren (om-, her-, bij- en opscholing) gedurende het hele leven gemeengoed moet worden om duurzaam inzetbaar te blijven. In het werkend leven heeft leren nog altijd niet de prioriteit die nodig is om vaardigheden en kennis op een hoger plan te brengen. De hierboven gestelde toenemende behoefte aan hoger opgeleiden maakt dat hogeronderwijsinstellingen rekening dienen te houden met een toenemende behoefte aan op-, om- en bijscholing, zowel diploma- als niet-diplomagericht.

11 *Europese Commissie (2014) Onderwijs- en opleidingsmonitor 2014 Nederland,* http://ec.europa.eu/education/tools/docs/2014/monitor2014-nl_nl.pdf

12 In het SER-advies *Agenda Stad* gaat de raad dieper in op consequenties van deze ontwikkelingen voor de rol van grote steden (par. 5.7 aldaar).

Het opbouwen en onderhouden van vaardigheden door bijscholing, opscholing, omscholing en door informeel te leren is een gezamenlijke verantwoordelijkheid van individu en werkgever, waarbij de overheid een faciliterende rol vervult. Van belang is de ontwikkeling van een sterke 'leercultuur', waarin leren een vanzelfsprekend onderdeel is van het bedrijfsproces en van de beroepsactiviteit. Dat geldt uiteraard ook voor de onderwijsinstellingen zelf. De basis voor een dergelijke 'leven lang leren'-houding dient in het initieel onderwijs te worden gelegd. Om leren aantrekkelijk te maken is het van belang aansluiting te zoeken bij individuele leerstijlen en een leerrijke omgeving te creëren.

2.4 Andere vaardigheden?

Voor de studenten van nu en straks zal het er op de arbeidsmarkt heel wat dynamischer aan toegaan dan voor vorige generaties. Een hogeronderwijsdiploma lijkt steeds minder garantie te geven op een baan voor het leven. Tijdelijk werk, frequente baanwisselingen, zzp- /ondernemerschap vragen om wendbaarheid en een grote bereidheid om je te blijven ontwikkelen. Studenten moeten met andere woorden 'toekomstbehendig'[13] worden opgeleid. Dit stelt niet alleen eisen aan te leren kennis en vaardigheden, maar ook aan de attitude van studenten naar de toekomst, zoals het openstaan voor ontwikkelingen in de samenleving, op de arbeidsmarkt en in de technologie, het kritisch kunnen reflecteren hierop en het ontwikkelen van een zelfstandige visie. Om studenten daarop voor te bereiden moet het hoger onderwijs zelf ook responsief om kunnen gaan met de ontwikkelingen en verwachtingen in de samenleving door deze tijdig te vertalen in relevante opleidingen met toekomstperspectief voor afgestudeerden[14].

Om mee te doen op de toekomstige arbeidsmarkt en in de maatschappij zijn meer en andere vaardigheden nodig die vaak ook op een hoger niveau komen te liggen. Het belang van basisvaardigheden, cognitieve vaardigheden en vakmanschap staat buiten kijf, ook op de toekomstige arbeidsmarkt[15]. Daarnaast heeft de raad in het recente briefadvies *Leren in het funderend onderwijs van de toekomst* het belang benadrukt van: de zogenaamde 21ste-eeuwse vaardigheden (creativiteit, kritisch denken, probleem oplossen, communiceren, samenwerken en metacognitie), ondernemers-

13 Topsector LSH, Nico van Meeteren (2012) *Van toekomstbestendig naar toekomstbehendig wonen,* presentatie Congres Scheiden van Wonen en Zorg.
14 De Onderwijsraad laat in zijn advies over de Strategische Agenda overtuigend zien dat deze agenda vooral de intrinsieke waarde van hoger onderwijs (de talentontwikkeling en persoonlijke vorming van de student) benadrukt, meer dan de extrinsieke waarde (de bijdrage van hoger onderwijs aan de kenniseconomie en samenleving). Zie: Onderwijsraad (2015) *Advies Strategische Agenda Hoger Onderwijs 2015-2025,* p. 11.
15 SER (2015) Briefadvies *Leren in het funderend onderwijs van de toekomst,* p. 11.

vaardigheden, kennis en vaardigheid in moderne talen en ICT-kennis en -vaardigheden waaronder ook 'coding' en 'computational thinking' (zie kader).

Skills van de toekomst

In het debat over vaardigheden voor de toekomst gaat veel aandacht uit naar de *21st century skills* en dan vooral naar niet-cognitieve vaardigheden zoals creativiteit, kritisch denken, probleem oplossen, communiceren, samenwerken en metacognitie*. Natuurlijk zijn die vaardigheden van groot belang en bepalen ze in grote mate het succes in het leven. Dat rechtvaardigt ook een groter aandeel van de 21st century skills in het funderend onderwijs dan deze thans op veel plaatsen krijgen. De raad ziet de aandacht voor 21st century skills echter niet als iets wat 'erbij' komt, het moet geen nieuw vak worden maar in de lesvorm en leerstrategieën ingebouwd worden.

Ook *ondernemerschapsvaardigheden* nemen aan belang toe in de toekomst. Een deel van die vaardigheden komt overeen met de 21st century skills, aangevuld met houdingsaspecten als kansen zien, proactiviteit, risico nemen en initiatief tonen. Gelet op de ontwikkeling van de samenleving zijn ondernemerschapsvaardigheden niet alleen van belang voor aspirant-ondernemers, maar voor ieder individu**.

Internationalisering neemt een steeds grotere plaats in door de toenemende verwevenheid van economieën. Gelet op het belang van ondernemen en werken op de interne markt van Europa stelt communicatie met de omgeving meer eisen aan de beheersing van *moderne vreemde talen*. Dat geldt voor zowel Engels, als Duits en Frans, maar ook Spaans, Chinees en Arabisch.

Vaardigheden rond moderne technologie nemen een steeds grotere plaats in. ICT als 'general purpose technology' dringt inmiddels door tot in de haarvaten van de samenleving en van de economie. Geen enkele sector in de economie (maar ook in de zorg, bij de overheid en het onderwijs) ontkomt eraan om ICT meer en beter te benutten. Niet alleen als verkoop- en informatiekanaal; kansen liggen ook in de efficiëntere bedrijfsvoering, betere kennis van wat de klant wil, in product- en

* Thijs, A. [et al.] (2014) *Digitale geletterdheid en 21e-eeuwse vaardigheden in het funderend onderwijs: een conceptueel kader.*

** EU 2006: "Onder ondernemerschap wordt iemands vermogen verstaan om ideeën in daden om te zetten. Het omvat creativiteit, innovatie en het nemen van risico's, alsook het vermogen om te plannen en projecten te beheren om doelstellingen te verwezenlijken. Een ondernemende houding helpt iedereen in het dagelijkse leven, thuis en in de maatschappij, het helpt werknemers zich bewust te worden van hun arbeidsomgeving en kansen te grijpen, en is de basis voor meer specifieke vaardigheden en kennis die ondernemers nodig hebben voor sociale of economische bedrijvigheid."

diensteninnovatie en nieuwe verdienmodellen. We staan in die zin nog maar aan het begin van de digitalisering. ICT vraagt aanpassingen van ondernemers en werkenden.

In het onderwijs zal over de hele linie meer aandacht nodig zijn voor het leren met ICT en een betere benutting van mogelijkheden. Om wegwijs te raken in de digitale maatschappij is 'mediawijsheid' van belang, dat vraagt om competenties variërend van het analyseren en op waarde schatten van informatie op het internet – alleen of in netwerken – , tot begrip van de werking van het internet en businessmodellen hierachter (denk aan betalen met persoonsgegevens bij sociale netwerken en 'gratis' websites of apps).

Het is onomstreden dat digitale technologie en technologie in het algemeen van groot belang zijn voor de toekomstige economie. Dat vraagt om de ontwikkeling van basale vaardigheden om te programmeren (8 EU-landen hebben 'coding' in het vaste curriculum van het funderend onderwijs verankerd) en de vaardigheid van het kunnen doorzien van de mechanismen achter toepassingen door zelf logisch te kunnen beredeneren hoe deze er onder 'de motorkap' uitzien en deze tot op een zeker niveau ook zelf te kunnen maken ('computational thinking'). Niet iedereen wordt later programmeur, maar iedereen zal werken met ICT op een manier die voor ons nu vaak nog onvoorstelbaar is. Aandacht voor ICT en techniek in het onderwijs is daarom zeer belangrijk. Het draagt bij aan het ontwikkelen van interesse en een zekere vaardigheid voor technische vraagstukken en het verdiept het inzicht in de toekomstige realiteit.

Bron: SER (2015) *Briefadvies Leren in het funderend onderwijs van de toekomst,* uitgebracht aan Platform Onderwijs 2032.

2.5 Uitdagingen voor het hoger onderwijs

De ontwikkelingen die in dit hoofdstuk zijn genoemd, brengen een aantal uitdagingen voor het hoger onderwijs met zich mee. Zonder volledigheid te willen nastreven, ziet de raad de volgende uitdagingen voor het hoger onderwijs:

- Het hoger onderwijs is van cruciaal belang voor welvaart en welzijn van Nederland, vanwege zijn kwalificerende taak en zijn bijdrage aan innovatie en kenniscirculatie. Als kennisinstelling spelen hogeronderwijsinstellingen een

belangrijke rol bij de ondersteuning van ontwikkelingen internationaal[16], landelijk en in de regio, onder meer door R&D en onderzoek – onder leiding van lectoren – voor kleinere bedrijven. Verder dient fundamenteel onderzoek voldoende ruimte te krijgen. Daarnaast ligt er ook een maatschappelijke opdracht, om te zorgen voor een bijdrage van de ontwikkeling en vernieuwing van de samenleving door studenten niet alleen te kwalificeren voor de arbeidsmarkt, maar hen ook te helpen vormen als burger die verantwoordelijkheid draagt voor zichzelf en zijn omgeving. Het vormen van een zelfstandige eigen persoonlijkheid is tot slot een derde taak van het hoger onderwijs. De drie taken van kwalificatie, socialisatie en Bildung zijn op zichzelf genomen al een uitdaging, maar om deze taken op een evenwichtige en samenhangende manier ten uitvoer te brengen is een complexe opgave. Dat vraagt om een consequent ondersteunend overheidsbeleid met een passende financiering.

- Vanuit de arbeidsmarkt zal de druk verder toenemen om meer mensen op te leiden op een hoog niveau en voor een omgeving die een meer internationaal karakter krijgt. Dat vraagt op zichzelf genomen al veel van de capaciteit van de instellingen. Tegelijkertijd zal de aard van de vraag naar hoger onderwijs verder differentiëren: naast de vraag van initiële studenten groeit ook de vraag van werkenden en werkzoekenden die behoefte hebben aan opscholing, bijscholing of omscholing, soms wel, soms niet diplomagericht.
- Speciale aandacht in het kader van het versterken van innovatie en het verdienvermogen gaat uit naar de *technische* opleidingen. Om de Nederlandse concurrentiepositie in de toekomst te handhaven en te verbeteren, moet het aantal afgestudeerden in technologie stijgen.
- Door de toenemende variatie in de vraag naar hoger onderwijs en de ongewisse maar snelle ontwikkelingen op de arbeidsmarkt en in de samenleving zal het aanbod aan hoger onderwijs veel meer dan nu moeten 'meeademen' met die sneller veranderende behoeften van afnemend bedrijfsleven en samenleving (responsief zijn).
- Meer maatwerk is nodig in organisatorische zin (instap momenten, duur van opleidingen etc.) maar ook inhoudelijk (zoals: rekening houden met relevante ervaring van postinitiële studenten) en naar werkvorm/leerstrategie (21ste-eeuwse vaardigheden, persoonlijke vorming, individuele leerstijl, etc.).
- Om te kunnen 'meeademen' is een responsieve relatie met de omgeving van groot belang. Voortdurende samenwerking en afstemming met de relevante omgeving van de instelling is steeds meer noodzakelijk om aangesloten te blijven

16 De SER sluit zich graag aan bij de aanbeveling van de Onderwijsraad in zijn advies over de Strategische Agenda dat internationalisering meer aandacht verdient in de strategiebepaling voor het hoger onderwijs in de komende tien jaar. Zie Onderwijsraad (2015) *Advies Strategische Agenda Hoger Onderwijs 2015-2025,* p. 4.

bij de behoeften die daar leven en het tijdig vertalen van die behoeften in relevant onderwijsaanbod.

- Het onderscheid tussen het hoger beroepsonderwijs en de universiteit kan met de toenemende diversiteit van studenten/deelnemers en hun behoeften verder onder druk komen te staan. Het binaire stelsel – met een duidelijk profiel voor hbo en wo – draagt bij aan de herkenbaarheid van opleidingen en de aansluiting op de vraag vanuit de arbeidsmarkt. Het is een uitdaging voor het hoger onderwijs om dit duale karakter te waarborgen.
- De druk om de kwaliteit van het hoger onderwijs verder te verhogen is groot, mede gezien de toenemende internationale concurrentie en de ambitie van Nederland een betekenisvolle rol te willen blijven spelen. Het vergroten van het diplomarendement en het tegengaan van studie-uitval blijven grote uitdagingen, maar kwaliteit is meer dan dat en zal veel meer handen en voeten moeten krijgen in de dagelijkse praktijk en met betrokkenheid van alle stakeholders (naast (besturen van) onderwijsinstellingen zijn dat in ieder geval ook docenten en ondersteunend personeel, studenten, (georganiseerd) bedrijfsleven en sociale partners). Dat moet leiden tot een hoger onderwijsstelsel van hoog niveau met duidelijke profielen.

3 Naar een kwaliteitsagenda in het hoger onderwijs

3.1 Prioriteit voor kwaliteit

De kwaliteit van het hoger onderwijs verdient, mede gezien de uitdagingen die in hoofdstuk 2 zijn genoemd, absolute prioriteit. Als de ambitie van Nederland is tot de top 5 van kenniseconomieën te blijven behoren[1], dan vraagt dat ook om hoger onderwijs dat zich kan meten met de top 5 van allerbeste landen op het gebied van hoger onderwijs. Die boodschap is enige jaren geleden door onder meer de commissie-Veerman stevig neergezet en door velen omarmd:

> *"Hoger onderwijs en onderzoek zijn de pijlers onder onze kenniseconomie. Als Nederland tot de top 5 van de meest concurrerende economieën in de wereld wil behoren dan moet het hoger onderwijs veel beter: de studie-uitval is te hoog, talent wordt te weinig uitgedaagd en er is te weinig flexibiliteit om de gevarieerde vraag van studenten en de arbeidsmarkt goed te bedienen. De kwaliteit en diversiteit moeten over de volle breedte van het hoger onderwijs omhoog"*[2].

De minister van OCW noemt de kwaliteit van het hoger onderwijs dan ook terecht de onbetwiste prioriteit voor de komende jaren. De *Strategische Agenda* bevat waardevolle ideeën om de kwaliteit van het hoger onderwijs verder te verbeteren, maar is nog weinig concreet over de wijze waarop daaraan uitvoering gegeven zal worden.

Sommige aspecten van kwaliteit van het hoger onderwijs zijn op dit moment over het algemeen voldoende op orde, al is er zeker ruimte voor verbetering. Zo laten de studenttevredenheid, de internationale positie, de verleende accreditaties en de bevindingen uit onderzoek naar examencommissies over het algemeen een positief beeld zien.
Op enkele andere kwaliteitsaspecten, zoals het diplomarendement en de studie-uitval, tobt het hoger onderwijs al lange tijd met tegenvallende prestaties. Op basis van onderzoek van de Inspectie van het Onderwijs constateert de SER dat het *diplomarendement* nog steeds zorgwekkend laag ligt en in het hoger beroepsonderwijs een dalende trend vertoont[3]. Voor het eerst neemt de *studie-uitval* iets af, maar het aantal *studiewisselingen* blijft vooralsnog onverminderd hoog met percentages tussen de

1 Uit de jaarlijkse ranglijst van het *Global Competitiveness Report,* opgesteld door het World Economic Forum, blijkt dat Nederland dit jaar is gestegen van de achtste naar de vijfde plaats op de ranglijst van meest concurrerende economieën ter wereld.
2 Commissie Toekomstbestendig Hoger Onderwijs Stelsel (2010) *Differentiëren in drievoud.*
3 Inspectie van het Onderwijs (2015) *De staat van het onderwijs,* Onderwijsverslag 2013/2014.

20 (hbo) en 27 procent (wo) in 2012/2013. Het is nog te vroeg om te beoordelen of de effecten van de maatregelen uit de Wet Kwaliteit in verscheidenheid hoger onderwijs er (onder meer) toe leiden dat studenten een juiste studiekeuze maken en al bij aanvang van de studie op de juiste plek terechtkomen. In het algemeen kan zeker gesteld worden dat investeren in goede studie(keuze)begeleiding dure 'reparaties' achteraf kan voorkomen. Meer informatie is te vinden in bijlagen 2 en 3.

3.2 Naar een breder kwaliteitsbegrip

Naar een breder kwaliteitsbegrip

In zijn advies over de Strategische Agenda adviseert de Onderwijsraad de minister van OCW om de meervoudigheid aan kwaliteitsopvattingen als grondslag van het hogeronderwijsbeleid te hanteren[4]. De raad ondersteunt dit van harte.
De raad heeft – eveneens – met instemming kennis genomen van het advies van de Onderwijsraad over de kwaliteit in het hoger onderwijs, waarin hij erop heeft gewezen dat het van belang is de meerduidigheid van het kwaliteitsbegrip in het hoger onderwijs te erkennen om kwaliteitsculturen te versterken. De Onderwijsraad pleit voor herstel van het evenwicht in het kwaliteitsbeleid voor het hoger onderwijs op drie punten: in doelstellingen, in het instrumentarium en in de zeggenschap[5].

Het huidige beleid gaat volgens de SER te veel uit van uniforme kwaliteitsstandaarden met daarbij horende doelstellingen. Er wordt te weinig rekening gehouden met verschillende kwaliteitsopvattingen van de direct betrokkenen, ofwel de interne stakeholders: studenten, docenten en ondersteunend personeel en van de externe stakeholders, zoals het afnemend beroepenveld. Volgens de raad is het belangrijk om tot meer draagvlak te komen bij zowel de interne als de externe stakeholders over kwaliteit in het hoger onderwijs en daarom is het noodzakelijk om de betrokkenheid van deze groepen – op nader uit te werken wijze – te vergroten.

Een verbreding van de kwaliteitsopvatting is ook nodig in het huidige instrumentarium, waarin de nadruk nu ligt op kwantitatieve instrumenten. Naast kwantitatieve instrumenten zullen in aanvulling daarop meer kwalitatieve instrumenten ingezet moeten worden om tot een rijker en meer gedragen kwaliteitsbeeld te komen. Ook is betere afstemming nodig van kwantitatieve instrumenten op het realiseren en onderhouden van een goede kwaliteitscultuur. De Onderwijsraad noemt in zijn advies over de kwaliteit van het hoger onderwijs zeven aspecten (w.o. lerend

4 Onderwijsraad (2015) *Advies Strategische Agenda Hoger Onderwijs 2015-2025,* p. 11.
5 Onderwijsraad (2015) *Kwaliteit in het hoger onderwijs.*

vermogen, samenwerking en studentenbetrokkenheid) die voor het realiseren van een sterke kwaliteitscultuur nodig zijn.

Geen eenduidig begrip

Dat allerminst duidelijk is wat we precies onder kwaliteit verstaan, maakt het onderstaande citaat uit het hierboven al genoemde advies *Kwaliteit in het hoger onderwijs* – met bijbehorende voorstudies – van de Onderwijsraad glashelder[6]:

> *"The question of what quality is, is difficult to answer, for quality is relative and "in the eye of the beholder". The key perspectives on the definition of quality can be found in the literature that appeared since Harvey and Green (1993), distinguishing quality as: exceptional, perfection, fitness-for-purpose, value for money, and transformation.*
> *Although these quality perspectives are connected to different objectives, rationales, value systems and theories, and therefore suggests connotations of intangibility and volatility, quality perspectives can be made operational by asking: to whom, by whom, by which standards (and against which value)?".*

Kwaliteitsaspecten volgens de SER

Omdat niet eenduidig omschreven is wat te verstaan onder kwaliteit, wil de raad in dit advies aspecten van kwaliteit opnemen die in zijn ogen belangrijk zijn:

- Uitdagend onderwijs stimuleert excellentie op elk niveau, van belang is talenten uit te dagen op alle niveaus.
- Een eigentijds en voortdurend met het afnemend beroepenveld[7] (internationaal, landelijk, regionaal) afgestemd aanbod van onderwijs is nodig dat aansluit bij 1) de verschillende doelgroepen (initieel en postinitieel), qua inhoud, qua organisatie en qua toegankelijkheid en 2) op (ontwikkelingen in) de buitenwereld. Flexibiliteit is het sleutelwoord. Probleemgestuurd onderwijs is een voorbeeld.
- Een duidelijk herkenbaar onderscheid is en blijft nodig tussen hoger beroepsonderwijs en wetenschappelijk onderwijs, zowel voor de herkenbaarheid van opleidingen als voor de aansluiting tussen onderwijs en arbeidsmarkt. Een duidelijk onderscheid kan ook een bijdrage leveren aan het tegengaan van een ongewenste tendens tot differentiatie van het aanbod, maar mag volgens de raad geen belemmering worden voor samenwerking, afstemming en doorstroming tussen hbo en wo.

6 Onderwijsraad (2015) *Kwaliteit in het hoger onderwijs;* Center for Higher Education Governance Ghent (2015) *Quality in Higher Education: A literature review,* p. 6, Onderzoek in opdracht van de Onderwijsraad.

7 Tot het afnemend beroepenveld rekent de SER een brede verzameling organisaties, zoals het (georganiseerde) bedrijfsleven, maatschappelijke organisaties zoals vrijwilligersorganisaties, belangenbehartigers, sociale partners, sectororganisaties enz. Afhankelijk van de specifieke context is betrokkenheid van (sommige van) deze organisaties relevant.

- Van belang is daarbij dat opleidingen in het hoger onderwijs starten met het aanbieden van een brede basis, waarbij daarna ruimte is voor specialisatie.

Bij de bovenstaande inhoudelijke kwaliteitsaspecten horen volgens de raad ook een aantal meer voorwaardelijke aspecten:

- Profilering van instellingen draagt bij aan toenemende deskundigheid en excellentie en geeft instellingen de mogelijkheid specifieke kennis en ervaring verder uit te diepen.
- Tevredenheid van studenten en afgestudeerden.
- Goed gekwalificeerde en bekwame docenten.
- Evenwicht tussen onderzoek en onderwijs, zeker in het wo een aandachtspunt, waarbij voldoende ruimte moet blijven voor fundamenteel onderzoek.
- Samenwerking en afstemming met het afnemend veld, alert en aangesloten zijn op ontwikkelingen in de (internationale) buitenwereld en daarop anticiperen (van buiten naar binnen) dragen bij aan een hoog kwaliteitsniveau.

Beter evenwicht in ruimte, regels en rekenschap

Om verdere verbetering van het hoger onderwijs tot stand te brengen vanuit deze bredere benadering van kwaliteit, is een beter evenwicht tussen autonomie en sturing noodzakelijk met een heldere verdeling van rollen en verantwoordelijkheden. De Onderwijsraad spreekt in zijn advies over de kwaliteit van het hoger onderwijs over een gelaagde verantwoordelijkheid voor onderwijskwaliteit, waarbij evenwicht nodig is tussen ruimte, regels en rekenschap. De raad sluit zich graag aan bij de aanbevelingen van de Onderwijsraad om dit te realiseren:

- Werk aan een sterkere kwaliteitscultuur op opleidingsniveau.
- Herijk als instelling de interne kwaliteitszorg en schep randvoorwaarden voor sterkere kwaliteitsculturen binnen opleidingen.
- Pas de door de overheid georganiseerde kwaliteitszorg aan.

Kwaliteitszorg dichter bij docenten en studenten

Een breder kwaliteitsbegrip heeft ook gevolgen voor de kwaliteitszorg waarvan de concrete invulling plaatsvindt op opleidings-, faculteits- of instellingsniveau[8]. Kwaliteitszorg is daarmee deels een gedelegeerde verantwoordelijkheid die op verschillende niveaus op verschillende wijzen ingevuld kan worden. Tegelijkertijd zijn er wel duidelijke kaders in het Nederlandse onderwijsstelsel op het gebied van kwaliteitszorg. Kwaliteit wordt stelselmatig geborgd door zorg op drie niveaus: interne kwaliteitszorg, externe kwaliteitszorg en meta-evaluatie. Door de tijd is de interne

8 ITS (2015) *Kwaliteitszorg en kwaliteitscultuur,* Literatuurstudie, p. 15. Studie in opdracht van de Onderwijsraad.

kwaliteitszorg belangrijker geworden. Daarbinnen is een verschuiving zichtbaar in het kwaliteitsdenken: van kwaliteitscontrole naar kwaliteitszorg, van een focus op delen van het onderwijs naar een focus op het onderwijsproces als geheel en van verantwoording afleggen (*accountability*) naar ontwikkeling/verbetering (de lerende organisatie).

De minister van OCW zet in op een stimulerende kwaliteitscultuur in het hoger onderwijs waarin de nadruk niet meer bij het systeem en het bestuur ligt, maar bij de docent als eigenaar van het onderwijs en waarin de student centraal staat [9]. De SER waardeert en onderschrijft deze visie en acht het van belang het accreditatiestelsel minder bureaucratisch te maken door administratieve lasten ervan te verlichten en beter te laten aansluiten bij de kwaliteitscultuur onder docenten en studenten. Een periodieke, onafhankelijke (van buitenaf getoetste) en deskundige beoordeling per opleiding blijft desalniettemin wel nodig. Het hierboven al genoemde advies van de Onderwijsraad over kwaliteit in het hoger onderwijs bevat goede bouwstenen voor een evenwichtige benadering van ruimte geven, regels instellen en rekenschap afleggen: het uit elkaar halen van verbetering en controle is volgens de raad een goede zaak. Daarnaast is de raad van mening dat de aangekondigde pilots met instellingsaccreditatie zorgvuldig moeten worden opgezet en gevolgd. Vooraf moet geformuleerd worden wanneer de pilot als geslaagd kan worden betiteld en de raad is voorstander van een beperkte pilot. Hij stelt voor bij de uitwerking van de pilots een duidelijke relatie te leggen met de kwaliteitsafspraken (zie hierna). Voordeel daarvan is dat kwaliteitsafspraken een coherent geheel blijven en onderdelen daarvan periodiek worden gevolgd door de Reviewcommissie Hoger Onderwijs en Onderzoek[10].

Dialoog over kwaliteit met betrokkenen

Om tot een noodzakelijke kwaliteitsslag vanuit een breder kwaliteitsbegrip te komen is volgens de SER een brede (permanente) dialoog nodig over wat alle betrokkenen bij het hoger onderwijs onder kwaliteit verstaan en er is een kritische beschouwing nodig van de manier waarop kwaliteit nu wordt nagestreefd en geborgd.

9 Kamerbrief 1 juni 2015, *Accreditatie op maat,* brief van de minister van OCW aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal.

10 De Reviewcommissie Hoger Onderwijs en Onderzoek is ingesteld door de staatssecretaris van OCW, mede namens de minister van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie. De Reviewcommissie adviseert de staatssecretaris over de prestatieafspraken die het kabinet met elke bekostigde hogeschool of universiteit zijn gemaakt. Ook zorgt de Reviewcommissie, onder voorzitterschap van Frans van Vught, voor periodieke evaluaties en de eindevaluatie.

In het maatschappelijke debat over het hoger onderwijs dreigt uit het oog te worden verloren dat naast het vergroten van kwaliteit ook andere publieke belangen in het geding zijn: toegankelijkheid en doelmatigheid[11]. De raad dringt erop aan bij de verdere uitwerking van de *Strategische Agenda* voortdurend oog te houden voor een goede balans tussen kwaliteit, toegankelijkheid en doelmatigheid. Een dergelijke balans is een belangrijk kwaliteitskenmerk van het stelsel van hoger onderwijs als geheel. In de volgende paragrafen geeft hij hiervoor een aanzet.

Met dit advies hoopt de raad een vruchtbare en genuanceerde dialoog op gang te brengen over het verbeteren van kwaliteit en kwaliteitszorg in het hoger onderwijs. Het is belangrijk daarbij alle betrokkenen (interne en externe stakeholders) te horen om zo tot een rijk geschakeerde en gedragen visie op kwaliteit en kwaliteitszorg in het hoger onderwijs te komen. Ook is het van belang een dergelijke dialoog te voeren op alle niveaus: op het niveau van de opleiding, op het niveau van de instelling en op landelijk/internationaal niveau. In de volgende paragraaf werkt de raad verder uit hoe deze dialoog vorm en inhoud kan krijgen.

3.3 Naar meer balans tussen kwaliteit en doelmatigheid

Inleiding

Nu er een breed gedeelde noodzaak wordt gevoeld om de verhoging van de kwaliteit in het hoger onderwijs absolute prioriteit te geven, is het verstandig om voldoende oog te houden voor de balans tussen kwaliteit en de andere publieke belangen van toegankelijkheid en doelmatigheid. Omdat deze onderwerpen in de *Strategische Agenda* weinig aandacht krijgen, gaat de raad in dit advies dieper in op deze samenhang tussen de publieke belangen. De balans tussen kwaliteit en toegankelijkheid komt in de volgende paragraaf aan de orde.

Rendementsdenken

Hierboven kwam al aan de orde dat het kwaliteitsbegrip niet eenduidig maar meervoudig is en afhangt van iemands perspectief. Iets vergelijkbaars geldt voor het vaststellen van het rendement of de doelmatigheid van de besteding van middelen: levert het publieke geld op waarvoor het bedoeld is, tegen de best mogelijke voorwaarden?

11 R. Bronneman-Helmers (2011) *Overheid en onderwijsbestel,* p. 408. Bronneman beschrijft dit trilemma en laat zien dat de overheid de afgelopen decennia onvoldoende rekening houdt met het feit dat deze publieke belangen op gespannen voet met elkaar staan en niet alle drie tegelijkertijd kunnen worden gerealiseerd. De sterke focus op doelmatigheid (1990-1998) leidde tot een geringere toegankelijkheid van het hoger onderwijs. De sterke nadruk op toegankelijkheid die daarop volgde (1998-2007) leidde tot een daling van het niveau (diploma-inflatie). Als reactie op die laatste ontwikkeling ligt het accent sinds 2007 met name op verbetering van de kwaliteit van het onderwijs.

In de maatschappelijke discussie over wat wel het 'rendementsdenken' genoemd wordt, lijkt iedereen wat anders te verstaan onder rendement. Net als kwaliteit is het begrip als zodanig niet helder en hangt het af van de context en de gebruiker wat ermee wordt bedoeld. Het ontbreken van een duidelijk omschreven doel maakt het in wezen een loos begrip.

De SER pleit er daarom voor in alle nuchterheid ook de rendementsvraag onder ogen te zien en daarin te waken voor simplificeringen die averechtse effecten opleveren voor de kwaliteit of de toegankelijkheid. Een evenwichtige systematiek van 'checks and balances' die bijdraagt aan een zorgvuldige en effectieve besteding van publieke gelden is net zo noodzakelijk als verbetering van de kwaliteit en vergroting van de toegankelijkheid. Garanties zijn nodig om excessen te voorkomen waarbij onderwijsgeld ten onrechte wordt besteed aan vastgoed of derivatenhandel.

Over kwaliteit en rendement

De relatie tussen kwaliteit en rendement is delicaat. Wanneer te eenzijdige sturing plaatsvindt op rendement door bekostiging (in hoge mate) afhankelijk te maken van het aantal uitgereikte diploma's, kan dat tot gevolg hebben dat de kwaliteit van de diploma's afneemt, bijvoorbeeld omdat de lat lager gelegd wordt om studenten sneller te laten afstuderen. Het is dan ook niet verstandig om een te smal rendementsbegrip te hanteren. Naast diplomarendement, dat een indicatie geeft voor de *output*, is het van belang ook te kijken naar de effecten van het onderwijs op de plaats die de betreffende persoon inneemt na afronding van de studie, ofwel de *outcome* als indicatie van rendement. Denk bijvoorbeeld aan ontwikkeling tot kritisch burgerschap, arbeidsmarktpositie, salaris en facetten als gezondheid, loopbaankansen, zelfredzaamheid voor zover die te verbinden zijn aan de opleiding. Door de arbeidsmarktpositie van onderwijsdeelnemers te bevorderen levert het hoger onderwijs ook een bijdrage aan productiviteit en economische groei. Overigens laat het verband tussen outcome en het genoten onderwijs zich nog niet zo eenvoudig meten volgens een CPB-notitie, mede omdat hiervoor op instellingsniveau onvoldoende informatie beschikbaar is[12].

Evenwichtiger financieringssystematiek

De voorgestelde kwaliteitsimpulsen in de *Strategische Agenda* vragen volgens de raad om goed doordachte prikkels en maatregelen om de beoogde resultaten daadwerkelijk te bereiken. Daarvoor is een financieringssystematiek nodig die kwaliteitsver-

12 Zie de CPB notitie (2015) *Prikkels mbo aansluiting onderwijs-arbeidsmarkt,* waarin uiteengezet wordt dat sturen van mbo-instellingen op basis van outcome-gegevens bijzonder lastig is.

betering stimuleert, maar ook de toegankelijkheid en doelmatigheid voldoende waarborgt. Hij stelt zich op het standpunt dat de huidige bekostigingsgrondslag van het hoger onderwijs op basis van het aantal instromers en het aantal afgestudeerden niet de juiste prikkels biedt voor de verdere ontwikkeling van de kwaliteit van het onderwijs. Met een set uitgebalanceerde prikkels zijn er volgens de raad ook minder regels nodig en kan de behoorlijk toegenomen bureaucratie tot een noodzakelijk minimum beperkt worden.
Een dergelijke meer evenwichtige financieringssystematiek zou een stevig fundament geven aan de nog uit te werken maatregelen uit de *Strategische Agenda*.

Kwaliteitsimpuls waarmaken

Het kabinet is een grote verantwoordelijkheid aangegaan door de aanpassingen van de studiefinanciering te verbinden aan kwaliteitsverbetering voor alle studenten in het hoger onderwijs. De *Strategische Agenda* bevat een aantal kwaliteitsimpulsen die gefinancierd worden uit de investeringsmiddelen die beschikbaar komen door de invoering van het studievoorschot. De rekening daarvoor ligt bij de studenten, die een groter aandeel in de kosten van hun studie zelf gaan betalen door de invoering van het studievoorschot. Hoewel de inzet van publieke middelen altijd zorgvuldig dient te geschieden, stelt de herkomst in dit geval extra hoge eisen aan de inzet en de effectiviteit.

Over de investeringsagenda wordt opgemerkt dat het geen blauwdruk is, maar een bestedingsrichting aangeeft: instellingen beslissen in hoge mate zelf over de besteding van gelden. De raad vreest voor te veel vrijblijvendheid en pleit er daarom voor in dialoog te gaan met stakeholders om te komen tot heldere, transparante en vooral ook breed gedragen afspraken over de doelen van de besteding. Dit biedt de mogelijkheid om de brede kwaliteitsopvatting van de raad in praktijk te brengen. Hij stelt voor om *landelijk* de kaders vast te stellen voor de bestedingsrichtingen van de kwaliteitsimpulsen en daarbij te betrekken: (vertegenwoordigers van) studenten/ alumni en docenten/ ondersteunend personeel[13] en het afnemend beroepenveld). Daarnaast beveelt hij aan dat instellingen en opleidingen in een *regionale* (en waar nodig nationale) dialoog met genoemde stakeholders invulling geven aan de kaders en er mede op toezien dat afspraken worden nagekomen. De raad beveelt aan deze dialoog over de kwaliteitsimpuls onderdeel te maken van de kwaliteitsafspraken, waarop hij hierna dieper ingaat.

13 In het vervolg van dit advies spreekt de raad kortheidshalve over 'docenten', maar ook het ondersteunend personeel maakt uiteraard deel uit van de medewerkers in de onderwijssector.

Daarnaast moet goed worden nagegaan of de toezegging van kwaliteitsverbetering – waaronder de beloofde investering in meer docenten – gestand wordt gedaan, zowel bij de voorgenomen inzet van de middelen, als gedurende en aan het einde van het proces ten aanzien van de kwaliteit van de resultaten. De raad pleit voor een gedegen effect- en effectiviteitsmeting die de ontwikkeling van de in overleg met stakeholders tot stand gebrachte kwaliteitsindicatoren in de loop van de tijd goed in beeld zal brengen.

Meer recht doen aan breder kwaliteitsbegrip in kwaliteitsafspraken

Om de kwaliteit te bevorderen in het hoger onderwijs zijn de zogeheten prestatie-afspraken ingevoerd, waarin bindende afspraken zijn gemaakt tussen OCW en individuele hogeronderwijsinstellingen (zie kader).

Prestatieafspraken in het hoger onderwijs

De prestatieafspraken bevatten bindende afspraken tussen OCW en individuele hogeronderwijsinstellingen die beogen de kwaliteit te bevorderen, het studiesucces te verhogen, meer profilering en differentiatie binnen het onderwijs te stimuleren en beter gebruik en toepassing van onderzoeksresultaten te bevorderen. De kaders voor deze afspraken zijn vastgelegd in hoofdlijnenakkoorden tussen OCW, Vereniging Hogescholen en VSNU. Aan de afspraken zijn financiële consequenties verbonden: doen instellingen het beter, dan krijgen ze meer geld.

Er zijn zeven indicatoren gekozen om te kunnen meten hoe kwaliteit zich ontwikkelt:

- Excellentie: percentage studenten dat deelneemt aan een door de opleiding als excellent aangemerkt traject (in het wo); in het hbo kan gekozen worden uit drie definities: 1) zoals wo, 2) studentenoordeel over de opleiding in het algemeen m.b.v. de NSE, of 3) het aantal studenten aan opleidingen met NVAO-label 'goed' of 'excellent'.
- Switch: percentage studenten dat na het eerste jaar aan een andere opleiding binnen dezelfde instelling staat ingeschreven.
- Uitval: percentage studenten dat na het eerste jaar aan een andere opleiding binnen dezelfde instelling staat ingeschreven.
- Bachelorrendement: percentage studenten dat na de nominale studieduur plus 1 jaar het bachelordiploma heeft behaald.
- Docentkwaliteit: in het wo percentage docenten met een Basiskwalificatie Onderwijs (BKO); in het hbo percentage docenten met een master of PhD.

- Onderwijsintensiteit: min. 12 contacturen per week in het eerste studiejaar van de bachelor.
- Indirecte kosten: in het wo overhead gemeten volgens een van de drie Berenschot-methoden; in het hbo verhouding onderwijzend personeel / onderwijsondersteunend personeel.

Bron: LSVb; ISO (2014) *De effecten van prestatieafspraken: Een vervolgonderzoek naar de effecten van de prestatieafspraken in het hoger onderwijs.*

De *Strategische Agenda* gaat niet in op de effecten of effectiviteit van de prestatieafspraken, omdat binnenkort een evaluatie is voorzien.

Tussentijds onderzoek laat zien dat er veel schort aan de manier waarop de huidige prestatieafspraken zijn ingevuld[14]:

- Docenten en studenten zijn te weinig betrokken bij kwaliteits- en doelmatigheidsverbetering. Prestatieafspraken moeten worden gedragen door alle betrokken actoren.
- De gehanteerde indicatoren in de prestatieafspraken gaan uit van een te smalle opvatting van kwaliteit. Indicatoren die een brede benadering van kwaliteit voorstaan, nemen kwaliteitsopvattingen van studenten, docenten en afnemend werkveld mee. Voorbeelden: maatregelen gericht op communityvorming, deelname aan extracurriculaire activiteiten (als maatstaf van sociale ontwikkeling/excellentie) of studiebegeleiding.
- De wijze waarop de prestatieafspraken zijn ingevuld heeft negatieve effecten, zoals het verlies van kennis of het beperken van individuele ontwikkeling. Ongewenste effecten van de prestatieafspraken moeten worden tegengegaan en voorkomen.
- Veel hogescholen worstelen volgens de Vereniging Hogescholen met een kwaliteitstrilemma: het niveau van de instroom uit het voorbereidende onderwijs is nog onvoldoende, terwijl het eindniveau van de bacheloropleiding omhoog moet én meer studenten dat eindniveau moeten halen. Er moet ruimte zijn voor 'het verhaal achter de cijfers', zoals de Reviewcommissie zelf ook aangeeft.

14 Zie bijvoorbeeld: ISO, LSVb en LKvV (2014) *Studiesucces: een nieuwe definitie;* Reviewcommissie (2014) *Midtermreview;* Reviewcommissie Hoger Onderwijs en Onderzoek (2015) *Stelselrapportage 2014;* LSVb en ISO (2014) *De effecten van de prestatieafspraken.*

Vooruitlopend op de evaluatie van de prestatieafspraken is de raad van mening dat de huidige prestatieafspraken onvoldoende zijn gebaseerd op de door hem voorgestane brede benadering van kwaliteit. Bij de invulling en totstandkoming van de huidige prestatieafspraken is te weinig rekening gehouden met kwaliteitsopvattingen van studenten, docenten/ ondersteunend personeel en het afnemend beroepenveld. Effectieve medezeggenschap en daadwerkelijke betrokkenheid van studenten en docenten (als kernactoren) ontbreekt, ook bij de totstandkoming van de prestatieafspraken en de hoofdlijnenakkoorden.

Om de kwaliteitscultuur binnen onderwijsinstellingen te bevorderen en een voortdurend denken over en werken aan onderwijskwaliteit te stimuleren, beveelt de raad aan prestatieafspraken te vervangen door *kwaliteitsafspraken* die recht doen aan de brede opvatting van kwaliteit die hij hiervoor beschreven heeft. De raad beveelt aan kwaliteit echt centraal te stellen in de kwaliteitsafspraken door deze te koppelen aan (een deel van) de bekostiging en in de bekostigingsvoorwaarden waarborgen op te nemen voor kleinschalig en intensief onderwijs. Ook de middelen van de kwaliteitsimpuls wil de raad betrekken bij de kwaliteitsafspraken, omdat de betrokkenheid van interne en externe stakeholders dan voldoende gewaarborgd is. Gewaakt moet worden voor het ontstaan van een extra bureaucratische last doordat instellingen de afspraken moeten monitoren. Ook moet voorkomen worden dat financiële onzekerheid bij de instelling gaat leiden tot meer onzekere contracten voor het personeel.

Kwaliteitsafspraken passen bij de moderne sturingsfilosofie waarin veel ruimte wordt gegeven aan onderwijsinstellingen om een eigen invulling te geven aan landelijke kaders. Bij het vaststellen van de landelijke kaders en bij de regionale/lokale invulling daarvan dienen onderwijsinstellingen de interne stakeholders (studenten, docenten, ondersteunend personeel) en externe stakeholders (afnemend beroepenveld) te betrekken bij die zaken die voor hen relevant zijn. Het goed betrekken van stakeholders bij de totstandkoming van de kwaliteitsafspraken is een relevant kwaliteitscriterium dat onderdeel dient te zijn van de kwaliteitsafspraken en de monitoring daarvan. Instellingen moeten hiervoor de ruimte krijgen, ook in regels en rekenschap. Dit kan leiden tot een aantal afspraken die zijn gericht op een hoog niveau van het hoger onderwijsstelsel en daarnaast op afspraken die in overleg met sectorale stakeholders (studenten, docenten en afnemend beroepenveld) worden gemaakt. Deze afspraken zijn onder andere gericht op profilering, verdieping en wellicht excellentie.

In de nieuwe kwaliteitsafspraken van OCW met individuele hogeronderwijsinstellingen zal verdere specialisatie en differentiatie – om nationaal en ook internationaal onderscheidend te zijn – uitgangspunt moeten zijn. Goede aansluiting op onder meer de (human capital agenda's van de) topsectoren is daarbij essentieel, waaronder het stimuleren van bètatechnische opleidingen.

Een klein land als Nederland zal moeten clusteren en samenwerken om tot excellente resultaten te kunnen komen. Daarom zullen de profileringsplannen ook afgestemd moeten zijn op die van andere instellingen. Onderlinge afstemming van opleidingen en daarmee grotere samenwerking moeten steeds meer leidend zijn.

3.4 Naar meer balans tussen kwaliteit en toegankelijkheid

Grote behoefte aan hoger opgeleiden

De enorme aanwas van studenten in het hoger onderwijs de afgelopen decennia is een indicatie dat de toegankelijkheid absoluut is toegenomen. Gelet op de grote behoefte aan hoger opgeleiden op de arbeidsmarkt nu en straks, is het heel belangrijk dat het hoger onderwijs voldoende capaciteit heeft en beschikbaar stelt om te voorzien in die behoefte. Er ontstaat bovendien een meer gedifferentieerde behoefte vanwege de toenemende dynamiek op de arbeidsmarkt. Het hoger onderwijs krijgt in toenemende mate te maken met werkenden die zich willen op-, om- of bijscholen om duurzaam inzetbaar te blijven op de arbeidsmarkt. Het aanbod van de bekostigde hogeronderwijsinstellingen is daarop nu nog lang niet voldoende toegesneden. De *Strategische Agenda* onderkent dit – onder verwijzing naar de kabinetsreactie op het rapport van de commissie-Rinnooy Kan en de Kamerbrief Leven Lang Leren – en doet voorstellen om het aanbod te dynamiseren en meer maatwerk mogelijk te maken, onder meer door modularisering. De raad gaat hierna nog afzonderlijk in op het onderwerp leven lang leren.

Duidelijkheid over opleidingsmogelijkheden

Gelet op de toenemende differentiatie in het hoger onderwijs beveelt de raad aan dat onderwijsinstellingen versnippering van het aanbod tegengaan en duidelijkheid scheppen over opleidingsmogelijkheden. De samenhang binnen opleidingen en binnen het stelsel als geheel moet goed worden bewaakt[15]. Onderwijsinstellingen kunnen dat onder meer doen door consistente naamgeving van opleidingen

15 Onderwijsraad (2015) *Advies Strategische Agenda Hoger Onderwijs.* De Onderwijsraad vraagt aandacht voor het spanningsveld tussen enerzijds differentiatie, flexibilisering en maatwerk voor studenten en anderzijds gemeenschapsvorming, samenhang binnen opleidingen en het stelsel als geheel (p. 3).

en een helder omschreven opleidingsinhoud. Ook hoort daarbij een inschatting van het arbeidsmarktperspectief van de opleiding.

Aandacht voor kwetsbare groepen

De raad pleit ervoor om de terechte prioriteit voor kwaliteit te verbinden met het publieke belang van toegankelijkheid van het hoger onderwijs. Hij pleit ervoor goed te monitoren wat de gevolgen zijn van het afschaffen van de basisbeurs en het invoeren van het studievoorschot voor de kwaliteit en de toegankelijkheid, in het bijzonder voor studenten uit milieus voor wie het niet zo vanzelfsprekend is om na het voortgezet onderwijs door te stromen naar het hoger onderwijs.

Naast gevolgen voor de toegankelijkheid kan de invoering van het studievoorschot ook gevolgen hebben voor de toekomstige arbeidsmarktpositie, bijvoorbeeld als studenten afzien van een master vanwege financiële redenen.

Voor een goed inzicht op de effecten op de langere termijn (benutting van kansen, ontwikkelingen van schuld en schuldbeleving, toekomstverwachtingen) is het van belang de tijd te nemen voor deze monitoring en passende maatregelen te nemen als de resultaten negatief zijn.

In het bijzonder de positie van jongeren met een niet-westers allochtone herkomst vraagt extra aandacht volgens de raad. De werkloosheid onder deze groep ligt al lange tijd aanzienlijk hoger dan onder autochtone jongeren, ook als voor opleidingsniveau wordt gecorrigeerd. Dit is reden voor de SER om nader studie te maken van de onderwijs- en arbeidsmarktpositie van deze groep (zie kader)[16]. Voor de arbeidsmarktpositie van deze groep is extra van belang dat optimale mogelijkheden om opleidingen te stapelen blijven bestaan, dat onderwijs betaalbaar en toegankelijk is en dat voldoende rolmodellen in het hoger onderwijs aanwezig zijn. Dat betekent ook meer aandacht voor diversiteit en in het personeelsbeleid, waardoor het onderwijs aantrekkelijker en toegankelijker wordt voor mensen met een allochtone achtergrond (zie ook paragraaf 3.6.2) en betere ondersteuning bij het maken van keuzes en het versterken van netwerken.

16 SER (2013) *Maak baan voor een nieuwe generatie;* SER (2015) *Studiebegeleiding en loopbaanoriëntatie voor een kleurrijke generatie.*

Studiebegeleiding en loopbaanoriëntatie voor een kleurrijke generatie

De SER vraagt in deze signalering aandacht voor de dringende noodzaak om studiebegeleiding en loopbaanoriëntatie te verbeteren voor jongeren in het algemeen en meer in het bijzonder voor jongeren met een niet-westerse achtergrond. Slimme en tijdige inzet van deze instrumenten draagt er in hoge mate aan bij dat deze jongeren keuzes maken die beter passen bij hun persoonlijke mogelijkheden en ambities en bij de maatschappelijke behoefte. De afnemende mogelijkheden om te 'stapelen' in het onderwijs en de hoge percentages uitval en studiewisseling verhogen de noodzaak van goede loopbaanoriëntatie. Dit zal bijdragen aan het terugdringen van de onevenredig hoge werkloosheid binnen deze grote groep.

Een belangrijk aspect van studiebegeleiding en loopbaanoriëntatie is het vergroten van je netwerk. Bij de belangrijke keuze- en selectiemomenten in het onderwijs gaat het om mensen die met je meedenken over de vraag wat je wilt, kunt en met welke opleiding je de beste baankans hebt. Bij de instroom op de arbeidsmarkt gaat het om mensen die met je meezoeken naar een baan en kunnen helpen om nieuwe netwerken te ontsluiten.

De signalering is een uitvloeisel van het SER-rapport *Maak baan voor een nieuwe generatie,* dat eind 2013 is uitgebracht. Dit rapport concludeert dat een selectieve studie- en beroepskeuze vaak mede oorzaak is van de achterstand op de arbeidsmarkt van veel jongeren met een niet-westerse achtergrond.

Bron: SER-signalering (2015) *Studiebegeleiding en loopbaanoriëntatie voor een kleurrijke generatie.*

Doorstroming onder druk

Vanuit het oogpunt van toegankelijkheid pleit de raad ook voor het stimuleren van doorlopende leerlijnen tussen mbo, hbo en wo en betaalbare en toegankelijke doorstroomprogramma's. Doorstroming is al langere tijd problematisch: programma's tussen onderwijssectoren zijn onvoldoende op elkaar afgestemd, waardoor de overgang erg lastig wordt.

Zo sluiten veel mbo-opleidingen zo slecht aan bij hbo-opleidingen dat veel mbo-studenten niet goed zijn voorbereid en er veel uitval is onder mbo'ers die doorstromen[17]. Hetzelfde geldt voor hbo'ers die naar het wo willen. Een praktische aanbeveling kan zijn om de zogenaamde *keuzedelen* in het mbo te kunnen benutten voor betere overgangen tussen mbo en hbo, die mbo- en hbo-instellingen gezamenlijk

kunnen ontwikkelen om een goede aansluiting tussen opleidingen te bevorderen. Daarnaast zouden de programma's van mbo en aansluitend hbo ook bekeken moeten worden op overlap. Ook kan doorstroming *binnen* onderwijssectoren worden verbeterd. Zo zijn er praktische obstakels die opgeruimd dienen te worden, zoals het tijdstip waarop een bindend studieadvies gegeven wordt dat niet aansluit bij de termijn waarop aanmelding voor een andere opleiding moet plaatsvinden. Een student die gedwongen van studie moet veranderen, loopt dan ongewild vertraging op doordat hij of zij niet kan instromen in een andere opleiding. Eerder in dit advies wees de raad al op het belang van een brede basis voorafgaand aan specialisatie. Hij denkt dat een goed vormgegeven brede basis ook bij kan dragen aan toegankelijkheid en doorstroming.

De problemen met de doorstroming tussen onderwijssectoren hangen volgens de raad samen met de vergaande verkokering van onderwijssectoren die elk hun eigen wet- en regelgeving kennen en op andere wijze worden bekostigd. Door deze sectoralisering van het onderwijsbeleid is de samenhang binnen het onderwijsbestel onder druk komen te staan[18]. Dat manifesteert zich vooral bij de overgangen tussen sectoren. De raad pleit ervoor de samenhang van het hele onderwijsstelsel beter te bewaken en na te gaan hoe een meer integrale visie op onderwijs en het onderwijsstelsel tot stand kan worden gebracht.

Selectie en fixus

Uit oogpunt van een goede balans tussen kwaliteit en toegankelijkheid staat de raad graag nog even stil bij ontwikkelingen rond selectie en fixus. Dit zijn instrumenten om het studiesucces te verhogen en die allerlei vormen kunnen aannemen, zoals het bindend studieadvies, selectie voor de poort op basis van cijfers en/of motivatie en/of assesmenttechnieken. De toepassing van dit soort instrumenten kan eraan bijdragen dat studenten bewuster en beter gemotiveerd aan hun studie beginnen en meer hun best doen om tijdig goede resultaten te halen. Dat juicht de raad uiteraard toe.

Wel vraagt de raad er goed op toe te blijven zien dat de toegankelijkheid van het hoger onderwijs voldoende gewaarborgd blijft. Bedacht moet worden dat het tegelijk verhogen van de kwaliteit en de toegankelijkheid mogelijk op gespannen voet met elkaar staan. Zo dienen de selectiecriteria die worden gebruikt voldoende relevant te zijn voor de opleiding. Daarnaast moet zijn gewaarborgd dat een student in

17 OCW (2015) *Onderwijs in cijfers.* In 2013 haalde 56 procent van de mbo'ers die naar het hbo waren doorgestroomd een hbo-diploma. In 2010 was dat 62 procent en in 2008 64 procent.
18 R. Bronneman-Helmers (2011) *Overheid en onderwijsbestel,* pp. 406-407.

ieder geval op één opleiding terechtkan indien hij of zij over de goede vooropleiding beschikt[19]. Tijdens de studie is de student uiteraard gehouden aan de eisen die de instelling hanteert op het gebied van studietempo en dergelijke. Voorkomen moet worden dat het stellen van extra toelatings- en studievoortgangseisen bij de ene opleiding leidt tot kwaliteitsverslechtering elders.

Een goede *landelijke* afstemming tussen onderwijsinstellingen en afnemend beroepenveld is – vooral in het hbo – nodig met het oog op een evenwichtige spreiding van opleidingen die openstaan voor verschillende categorieën studenten. De minister geeft in de *Strategische Agenda* aan erop toe te willen zien dat instellingen tot landelijke afstemming komen. De raad vraagt haar daar ook het georganiseerd bedrijfsleven bij te betrekken. Deze afstemming kan worden meegenomen in de kwaliteitsafspraken.

Er is een tendens dat wo-studenten (tijdelijk) stoppen na het behalen van hun bachelordiploma, al dan niet ingegeven door strengere selectie-eisen bij masteropleidingen. Daarom vraagt de raad goed te volgen of er voldoende arbeidsmarktperspectief is voor deze groep. Voor hbo-studenten ligt dit anders, omdat zij met hun bachelordiploma een kwalificatie voor de arbeidsmarkt hebben.

3.5 Flexibel stelsel voor leven lang leren

De *Strategische Agenda* bevat een aantal voorstellen om het hoger onderwijs aantrekkelijker te maken voor werkenden. Dat vraagt om onderwijs dat aansluit bij behoeften op de arbeidsmarkt, van werkenden en dat maatwerk levert en recht doet aan reeds verworven kennis en vaardigheden. Mede naar aanleiding van het rapport van de adviescommissie *Flexibel hoger onderwijs voor werkenden*[20] heeft het kabinet in de *Kamerbrief Leven Lang Leren* een aantal maatregelen aangekondigd die erop gericht zijn de vraaggerichtheid van het deeltijd hoger onderwijs te versterken[21].

19 Iedereen die over het juiste diploma beschikt, heeft toelatingsrecht tot het hoger onderwijs. Maar in sommige gevallen vindt er een selectie plaats om ervoor te zorgen dat de juiste student op de juiste plek terechtkomt. Selectie vindt plaats bij 3 groepen opleidingen: opleidingen met een vastgesteld aantal plaatsen (numerus fixus), kleine en intensieve opleidingen en opleidingen met aanvullende eisen. Er bestaan nu doorstroommasters, waar studenten met de goede vooropleiding automatisch toegelaten moeten worden, maar dit gaat waarschijnlijk veranderen. Onze minister kan een of meer instellingsbesturen van universiteiten verplichten een of meer masteropleidingen aan te wijzen waaraan bedoelde afgestudeerden zich kunnen inschrijven.

20 Adviescommissie Flexibel hoger onderwijs voor werkenden (2014) Adviesrapport *Flexibel hoger onderwijs voor volwassenen.*

21 Tweede Kamer (2014-2015) 30 012, nr. 141, *Kamerbrief Leven Lang Leren,* 31 oktober 2014.

De raad hecht veel waarde aan een veerkrachtig en evenwichtig stelsel voor leven lang leren. Daarom is hij voornemens over dat onderwerp een afzonderlijk advies uit te brengen, in het kader van een brede adviesaanvraag die hij verwacht over leren in de toekomst. Vooruitlopend daarop onderschrijft hij de noodzaak van het vergroten van de flexibiliteit van het deeltijd en duaal hoger onderwijs. Dit is van belang om aan te kunnen sluiten bij de behoefte van de arbeidsmarkt en de beroepspraktijk en de (specifieke) scholingsbehoefte van werkenden. Meer responsiviteit en meer maatwerk zijn gediend met verdergaande modularisering van het aanbod. De raad ondersteunt de doelstelling van het bevorderen van de deelname van volwassenen aan het hoger onderwijs van harte, waarbij een goede aansluiting bij de gevarieerde leerbehoeften van volwassenen van groot belang is. De volgende maatregelen die genoemd worden in de *Strategische Agenda* kan hij van harte ondersteunen:

- de mogelijkheid voor het hoger onderwijs om binnen de bekostiging meer maatwerk te kunnen bieden aan werkenden door middel van de pilots flexibilisering;
- de uitbreiding van het aanbod van Associate degrees en van professionele masters, daar waar het werkveld daaraan daadwerkelijk behoefte heeft;
- de invoering van het 'leven lang leren-krediet'.

Ook is hij positief over het stimuleren van werken met leeruitkomsten en erkennen van eerder verworven competenties, waarmee de studieduur kan worden bekort.

De raad wil in zijn nog uit te brengen advies over leven lang leren dieper ingaan op de faciliteiten en prikkels die nodig zijn om de deelname van volwassenen aan het hoger onderwijs te bevorderen, met in acht name van evenwichtige verhoudingen tussen publiek bekostigde instellingen en particuliere opleiders.

Werkend leren verder ontwikkelen

Eerder in dit advies is al aan bod gekomen dat leren en werken meer door elkaar heen gaan lopen in de dynamische arbeidsmarkt van de toekomst. Daarom hecht de raad veel belang aan de verdere ontwikkeling en versterking van werkend leren. Werkend leren stimuleert de samenhang tussen opleiding en (toekomstige of huidige) werksituatie[22]. Er zijn meer vormen van duaal leren te onderscheiden: duaal leren als onderwijsvorm (deeltijdonderwijs) of duaal leren als onderwijswerkvormen. Duaal leren als onderwijswerkvorm is goed toepasbaar in (delen van) onderwijsmodulen of semesters van voltijdse en deeltijdse onderwijsvormen. Door werkend leren verder te ontwikkelen kan studiesucces worden vergroot en uitval tegengegaan.

22 Universiteit Twente (2011) *Effecten van dualisering in het hbo.*

Onderwijsinstellingen zouden duaal leren een steviger plaats moeten geven in hun opleidingen, daartoe zo nodig gestimuleerd met concreet beleid dat in de *Strategische Agenda* een plaats verdient. Het hoger onderwijs kan daarvoor te rade gaan bij het middelbaar beroepsonderwijs waar de overgang van leren naar werken (en vice versa) vaak geleidelijker verloopt. Ook zijn er voorbeelden van informeel leren en leren door samenwerking tussen onderwijs en maatschappelijke partners waarmee innovatieve mengvormen van leren en werken zijn ontstaan. In het particulier onderwijs is ook veel ervaring opgedaan met de combinatie van leren, ontwikkelen en werken.

De raad beveelt aan de verdere vormgeving van duaal leren in samenwerking met sociale partners op te pakken, bijvoorbeeld voor visievorming, het formuleren van criteria voor de begeleiding, leerwerkplekken en stages. Meer inzicht in de ervaringen en effectiviteit van duale trajecten in verschillende varianten in het hbo (bekostigd en particulier) kan daarvoor behulpzaam zijn, zodat gerichter kan worden gekeken naar succesvolle manieren voor de verdere ontwikkeling van duaal leren. De raad beveelt aan dat OCW dit waar nodig met onderzoek beter in beeld brengt om op basis daarvan nadere afspraken te kunnen maken met opleidingen en (georganiseerd) bedrijfsleven voor stimuleringsmaatregelen die vooral bedrijven en deelnemers moeten stimuleren. In dat kader is het wenselijk dat de subsidieregeling praktijkleren verbreed wordt naar het hoger onderwijs, hetgeen ook noodzaakt tot een groter beschikbaar bedrag, dan wel dat er een andere regeling komt die bedrijven en deelnemers stimuleert tot deze vorm van leren.

Associate degree

Daarnaast pleit de raad voor meer ruimte voor de *associate degree* (AD) in het hbo en meer stages in het wetenschappelijk onderwijs. Voor de AD bevat de *Strategische Agenda* goede voorstellen voor wetgeving die de raad graag ondersteunt.

3.6 De rol van docenten en studenten

3.6.1 Studenten

Medezeggenschap

In het begin van dit hoofdstuk is al aangegeven dat het kabinet een grote verantwoordelijkheid is aangegaan door de aanpassingen van de studiefinanciering te verbinden aan kwaliteitsverbetering voor alle studenten in het hoger onderwijs. De *Strategische Agenda* bevat een aantal kwaliteitsimpulsen die gefinancierd worden uit de investeringsmiddelen die beschikbaar komen door de invoering van het studie-

voorschot. De rekening hiervoor ligt bij de studenten, die een groter aandeel in de kosten van hun studie zelf gaan betalen door de invoering van het studievoorschot.

Daarom hecht de SER aan een goede inzet van de middelen die beschikbaar komen door de invoering van het studievoorschot. De kwaliteitsafspraken (paragraaf 3.4) en daarmee samenhangende bekostiging die de raad bepleit, zullen ruimte bieden voor kwaliteitsaspecten die volgens studenten belangrijk zijn. Bij de verdere besluitvorming en de uitwerking op instellingsniveau krijgen (organisaties van) studenten, docenten en ondersteunend personeel een centrale rol.

Met het voorstel om studenten in medezeggenschapsraden instemmingsrecht te verlenen voor de hoofdlijnen van de begroting van de onderwijsinstelling, geeft de minister van OCW studenten en docenten een wettelijke basis voor die centrale rol[23]. Omdat niet omschreven is wat precies in de hoofdlijnen van een begroting moet staan, beveelt de raad aan dat duidelijk gemaakt wordt dat de hoofdlijnen in ieder geval aangeven waar de middelen naartoe gaan.

Weerbaar, wendbaar en responsief

De verkenning *Leren in de toekomst* maakt eens te meer duidelijk dat weerbaarheid, wendbaarheid, ontwikkelen van kritische visie en responsiviteit van groot belang zijn op de dynamische arbeidsmarkt van de toekomst[24] en in een samenleving die steeds complexer wordt. Studenten zullen daarop moeten worden voorbereid met kwalitatief goede loopbaanbegeleiding en coaching.

Hoewel branchespecifieke kennis en vaardigheden, *vakkennis,* op de toekomstige arbeidsmarkt uiteraard belangrijk is en blijft, zullen daarnaast andere vaardigheden in belang toenemen, zoals de zogenoemde 21ste-eeuwse vaardigheden, bijvoorbeeld creativiteit, kritisch denken, probleem oplossen, communiceren, samenwerken, sociale en burgerschapsvaardigheden en metacognitie, ondernemersvaardigheden en vaardigheden op ICT en technologiegebied. Deze nieuwe vaardigheden zullen hun plek moeten vinden in de bestaande vakken en niet zozeer als aparte vakken moeten worden aangewezen.

De student zal steeds meer de regie en verantwoordelijkheid krijgen over zijn eigen leerproces. Dit is ook van belang om het leren leren goed te ontwikkelen met het oog op de toenemende noodzaak van een leven lang leren.

23 Wetsvoorstel Versterking Bestuurskracht onderwijsinstellingen.
24 SER (2015) *Hoe leren we in de toekomst,* Verslag van de dialoogbijeenkomsten ten behoeve van de verkenning Leren in de toekomst.

Deze betere positionering van studenten in hun eigen leerproces vraagt tijd, ruimte en visie om te ontwikkelen in het onderwijs. Tegelijkertijd blijft de herkenbaarheid van het diploma voor studenten, hun toekomstige werkgevers en de samenleving een belangrijk uitgangspunt. Dat kan volgens de raad worden bereikt door studenten in de opleiding een stevig en voor het afnemend bedrijfsleven herkenbaar basisdeel mee te geven, met daarnaast een keuzedeel waarin de student ruimte krijgt om zijn eigen leerproces vorm te geven en specifieke interesses te volgen.

De hierboven omschreven ontwikkelingen vragen veel van de *persoonlijke ontwikkeling* van de studenten. CPB en OECD hebben in 2014 belangwekkend onderzoek gepubliceerd naar de rol van cognitieve en niet-cognitieve (persoonlijke) ontwikkeling in leerprocessen[25]. Deze studies laten zien dat de niet-cognitieve ontwikkeling minstens zo belangrijk is als de cognitieve ontwikkeling. Dit inzicht zal de komende jaren zijn vertaling moeten krijgen in het onderwijs op alle niveaus, evenals in de lerarenopleidingen en in de scholing voor docenten.

3.6.2 Docenten

Meer docenten

Het kabinet lijkt met de *Strategische Agenda* vooral sterk in te zetten op het verhogen van het aantal docenten, docentonderzoekers, universitair docenten en lectoren om daarmee de kwaliteit te stimuleren. Tot 2025 is 60 procent van het studievoorschot beschikbaar voor de vergroting van het aantal docenten in het hbo (2500 extra fte bovenop het huidige aantal van circa 15.000 fte) en in het wo (1400 extra fte). De ambitie die hieruit spreekt om meer persoonlijk en kleinschaliger onderwijs te realiseren in een onderwijsgemeenschap met nauwere contacten tussen docenten en studenten, spreekt de raad op zichzelf genomen aan. Voor kwalitatief goed onderwijs zijn goed opgeleide, bevoegde docenten heel belangrijk. Daarnaast is vooral in het hbo intensiever contact van docenten met de werkvloer van het afnemend werkveld relevant en is het goed om werknemers en/of ondernemers ook voor de klas te laten staan als gastdocent of op een meer structurele basis. Verder pleit de raad ervoor om meer mensen vanuit maatschappelijke bewegingen en organisaties lesprogramma's te laten verzorgen en meer ruimte te creëren voor 'maatschappelijke projecten'.

25 CPB (2014) Policybrief *Investeringen in persoonlijke ontwikkeling verbeteren sociaal-economische uitkomsten;* OECD (2014) *Fostering and measuring skills improving cognitive and non-cognitive skills to promote lifetime succes.*

Het is de vraag of 15 procent meer docenten dan nu toereikend is om de ambitie van meer persoonlijk, kleinschaliger onderwijs te realiseren en de werkdruk van personeel in het hoger onderwijs te verminderen. De raad deelt deze overweging met de Onderwijsraad[26]. De student-docent ratio ligt in het hbo nu op circa 23 studenten per fte docent. Met het extra aantal fte zal die ratio hooguit enkele procenten lager uitvallen.

In het wo ligt de student-docent ratio volgens OCW op 10, maar dat cijfer is geflatteerd doordat al het wetenschappelijk personeel wordt meegeteld (zie kader).

Student-docent ratio in het wo

De door OCW berekende student-docent ratio in het wo is gebaseerd op een berekening waarbij al het wetenschappelijk personeel wordt meegeteld, inclusief wetenschappelijk personeel zonder onderwijstaken. Voor de kwaliteit van het wetenschappelijk onderwijs is wetenschappelijk personeel (universitaire (hoofd)docenten en hoogleraren) nodig. Als het niet-docerende wetenschappelijk personeel buiten beschouwing wordt gelaten dan is de huidige student-docent ratio 21:1. Voorts is het zo dat het docerende wetenschappelijke personeel naast een onderwijstaakstelling ook een onderzoekstaakstelling heeft (vaak is deze verdeling 50-50). Een uitzondering vormen de 'docenten' die vaak wel een volledige onderwijsaanstelling hebben. Indien wordt gecorrigeerd voor taakstelling (en onderwijsbekostiging) is de huidige student-docent ratio in het WO 35:1*. Dit verschil laat overigens ook wel zien hoe lastig het is om met cijfers een goed oordeel te krijgen over de feitelijke realiteit. Meetverschillen kunnen enorm zijn door het gebruik van andere definities.

* VAWO, Vakbond voor de Wetenschap (z.j.) *Fact sheet Student docent ratio in het WO.*
Bron: VAWO (z.j.) *Fact sheet Student-docent ratio in het WO.*

Investeren in docenten

Docenten zijn zeer belangrijk voor de kwaliteit van het onderwijs. De raad benadrukt dat van belang is voldoende te investeren in de kwaliteit van docenten, temeer daar de minister van OCW de ambitie heeft om meer kleinschalige onderwijsgemeenschappen in het hoger onderwijs te realiseren. Om die ambitie waar te maken, zal er ook geïnvesteerd moeten worden in de loopbaanontwikkeling, arbeidsvoorwaarden en op- en bijscholing van docenten. De verantwoordelijkheid voor het onderwijs zal meer bij de docent gelegd dienen te worden (conform is

26 Onderwijsraad (2015) *Advies Strategische Agenda Hoger Onderwijs en Onderzoek 2015-2025* (5 oktober), paragraaf 2.6.

afgesproken in het Convenant Leerkracht) en stimulering van beroepsgroepenontwikkeling is nodig langs de lijnen van wat gebruikelijk is bij andere professionele (register)beroepen. In het wo is daarnaast meer aandacht nodig voor de doorstroming van (tijdelijk) personeel naar andere wetenschappelijke functies. Voor de continuïteit en kwaliteit van wetenschappelijk onderwijs en de ontwikkeling van een langetermijnvisie op wetenschappelijk onderzoek is een goede balans nodig tussen tijdelijk en vast personeel en tussen onderwijs en onderzoek. Dat een betere balans nodig is tussen onderwijstaken en onderzoek wordt in de *Strategische Agenda* erkend. Het belang van een goed evenwicht tussen tijdelijke en vaste medewerkers geldt overigens ook voor het hbo. De raad schaart zich ook wat dit betreft achter het standpunt van de Onderwijsraad[27] over het belang van stabiele docententeams voor een sterke kwaliteitscultuur.
Het voorstel om te experimenteren met beurspromovendi draagt volgens de raad weinig bij aan andere mogelijkheden die al bestaan en wordt dan ook als niet wenselijk geacht (zie kader).

Promotietrajecten in Nederland

Nederland kent ten aanzien van promotietrajecten een binair systeem met circa 15.000 buitenpromovendi (die veelal een baan hebben buiten de universiteiten en via maatwerk volgens een eigen tijdsplanning aan een promotie werken) en ca 8700 werknemer promovendi. Deze groep voert een belangrijk deel van de verworven onderzoeksprojecten uit. Deze mogelijkheden voor buitenpromovendi vormen een belangrijke brug tussen de universiteiten en andere sectoren. Een sterkere samenwerking met, en aansluiting op het bedrijfsleven kan verder bewerkstelligd worden door het stimuleren en formaliseren van trajecten voor buitenpromovendi door middel van bijvoorbeeld de zogenaamde 'industrial doctorates'.

Diversiteit

Daarnaast is de diversiteit van het personeelsbestand in het hbo en het wo mede vanuit oogpunt van kwaliteit een aandachtspunt volgens de raad. Het gaat daarbij bijvoorbeeld om het achterblijvende aandeel vrouwen in wetenschappelijke functies in het algemeen en onder hoogleraren in het bijzonder. Bovendien is zichtbaar dat vrouwen in het wetenschappelijk onderwijs vaker een tijdelijk contract hebben dan mannen[28]. De raad pleit voor een evenwichtiger aandeel van vrouwen in wetenschappelijke functies. Dat stelt eisen aan doorstroming in het voortraject en laat de

27 Onderwijsraad (2015) *Advies Strategische Agenda Hoger Onderwijs en Onderzoek 2015-2025* (par. 2.3), 5 oktober.

procedures voor kwaliteitsbewaking uiteraard onverlet. Ook een evenwichtiger aandeel docenten/hoogleraren met een niet-westers allochtone achtergrond kan bijdragen aan een meer diverse cultuur waarin docenten rolmodel zijn voor jongeren met verschillende achtergronden. In het hbo is verder van belang dat voldoende mensen met kennis en ervaring in het bedrijfsleven zijn aangesteld.

Medezeggenschap

Net als hierboven is bepleit bij de paragraaf over studenten, is ook voor docenten en het ondersteunend personeel en hun organisaties van belang dat zij betrokken zijn bij de kwaliteitsafspraken die de raad bepleit in dit advies. Zij spelen dan ook een belangrijke rol in de stakeholdersdialoog over kwaliteitsafspraken, die niet vrijblijvend is doordat het goed voeren van de dialoog onderdeel is van de kwaliteitsafspraken.

3.7 Verbinding met de samenleving

Brede maatschappelijke verantwoordelijkheid

De raad is verheugd met de bijzondere aandacht in de *Strategische Agenda* voor de verbinding van het hoger onderwijs met de samenleving. De ambitie van een bredere maatschappelijke verantwoordelijkheid van het hoger onderwijs sluit goed aan bij het standpunt van de raad dat het hoger onderwijs een integraal onderdeel is van de samenleving, daaraan bijdraagt en er voortdurend mee in contact staat. Die voortdurende wisselwerking heeft weliswaar een eigen karakter in wo en hbo, maar voor beide sectoren is het van belang dat zij een optimale verbinding met hun omgeving maken.

Duurzame samenwerking versterken

In de verkenning *Leren in de toekomst* is naar voren gekomen dat duurzame samenwerking tussen onderwijs en (georganiseerd) bedrijfsleven gebaat is bij gedeelde belangen, gemeenschappelijke doelen en bij wederkerigheid. De verbinding tussen onderwijs en bedrijfsleven heeft een wederkerige doelstelling. Drie partijen hebben er baat bij: de studenten leren van de praktijk en doen een arbeidsmarktrelevante opleiding; de opleiding wordt door het contact met de praktijk voortdurend up-to-date gehouden en kan gebruikmaken van rijke leeromgevingen; het bedrijfsleven

28 Cijfers van de LNVH-monitor laten het volgende beeld zien. In 2002 was circa 50% van de studenten en afgestudeerden aan Nederlandse universiteiten vrouw en in 2012 was dat nog steeds zo. Maar in wetenschappelijke functies neemt het aandeel vrouwen bij iedere stap in de carrière nog altijd aanzienlijk af. Wel is de man-vrouwverdeling sinds 2002 iets minder ongelijk geworden door een lichte stijging van het aandeel vrouwen bij de universitair docenten (12%), de universitair hoofddocenten (9%) en de hoogleraren (7%). Het aandeel vrouwen in deze functies is nu respectievelijk 35,3%, 22% en 15,7%.

profiteert tot slot van de ingebrachte innovatieve kennis, frisse blik en van de wervende werking van samenwerking.

Dat geldt ook voor de verbinding tussen onderwijs en maatschappelijke organisaties, waaraan studenten enerzijds een belangrijke bijdrage kunnen leveren en anderzijds de kans krijgen hier waardevolle ervaringen op te doen.
Intensieve samenwerking tussen onderwijsinstellingen en bedrijfsleven en maatschappelijke instellingen draagt bij aan een goede aansluiting tussen onderwijs en arbeidsmarkt en aan innovatie in het bedrijfsleven. Daarnaast kan dergelijke samenwerking een waardevolle bijdrage leveren aan verbeteringen in de samenleving. Van belang is ook de aansluiting met de Human Capital Agenda's van de topsectoren. Die afstemming is nu vaak nog fragmentarisch en versnipperd.
Daarnaast is de wederkerigheid van de samenwerking een aandachtspunt. Zo zou de wereld van het onderwijs niet altijd openstaan voor inbreng uit de praktijk[29], bijvoorbeeld de organisatie van activiteiten in de vakantiemaanden of tijdens examenperiodes. Ook de *Strategische Agenda* benadert de verbetering van de samenwerking vooral als een activiteit die vanuit de onderwijsinstellingen naar de maatschappelijke partners wordt ondernomen, ofwel van binnen naar buiten. De raad beveelt aan dit ook om te draaien: door het bedrijfsleven en maatschappelijke organisaties naar binnen te halen, naar het hart van het onderwijs, kan de samenwerking bijdragen aan een grotere kwaliteit van het hoger onderwijs. Voorbeelden daarvan zijn de Centres of Expertise en de Centra voor Innovatief Vakmanschap.

Het versterken van de samenwerking tussen onderwijs (bekostigd en particulier) onderling en met het (georganiseerd) bedrijfsleven is ook een zoektocht naar een evenwicht tussen de verschillende belangen. Hier kan een onderwijsinstelling mee beginnen door de huidige samenwerkingsrelaties te analyseren op wederkerigheid. Heeft het (georganiseerd) bedrijfsleven de positie die ze kan hebben? Zijn bedrijven adequaat aangesloten om kansrijke technologieën bij de opleiding te introduceren? Hebben ze een positie waarbij ze optimaal betrokken zijn om de ontwikkelingen van de arbeidsmarkt te duiden en te verwerken in de opleiding? Vinden de maatschappelijke partners dat zelf ook? Stel hbo-opleidingsprofielen gezamenlijk op in een overleg van bekostigd, particulier onderwijs en sectoraal bedrijfsleven. Veel meer samenwerking is noodzakelijk en mogelijk.

De raad juicht het toe dat in de context van de onderwijsopbrengsten de betrokkenheid van studenten en docenten bij de organisatie van het onderwijs verder wordt

29 Zie SER (2015) Verslag *Hoe leren we in de toekomst?*

gestimuleerd. In dit verband pleit hij ook voor een nauwere betrokkenheid van andere delen van de samenleving bij de invulling en uitvoering van het hoger onderwijs. Hiervoor heeft de raad aanbevolen dat onderwijsinstellingen stakeholders betrekken bij te maken kwaliteitsafspraken. Dat stakeholdersoverleg over kwaliteitsafspraken kan tevens een impuls geven aan de versterking van de samenwerkingsrelaties tussen instelling en bedrijfsleven.

4 Samenvatting met aanbevelingen

4.1 Inleiding

De minister van OCW heeft de raad in de adviesaanvraag d.d. 12 juni 2015 gevraagd een verdieping te leveren van de beschreven beleidslijnen van de Strategische Agenda Hoger Onderwijs. Daarbij vraagt hij speciale aandacht voor de rol van het hoger onderwijs in de 21ste-eeuwse arbeidsmarkt waarin polarisatie toeneemt en meer vraag is naar nieuwe vaardigheden, innovatiekracht en een leven lang leren. In dit hoofdstuk vat de raad zijn zienswijze en aanbevelingen kort samen.

Uitdagingen voor het hoger onderwijs

Het hoger onderwijs levert een belangrijke bijdrage aan een goed opgeleide beroepsbevolking, die kan bijdragen aan een hogere arbeidsproductiviteit en meer innovatiekracht van onze kenniseconomie. Naast die kwalificerende taak heeft het hoger onderwijs een meervoudige opdracht om studenten ook voor te bereiden op het maatschappelijk functioneren door socialisatie en persoonlijke vorming van studenten.
De raad noemt in dit advies een aantal uitdagingen voor het hoger onderwijs, tegen de achtergrond van de toenemende dynamiek op de arbeidsmarkt. Het hoger onderwijs staat voor een enorme opgave: er dienen (veel) meer mensen te worden opgeleid, waaronder meer bètatechnici (ICT), er dient (veel) meer maatwerk te worden geleverd (zowel in opleidingsduur als in opleidingsinhoud als in werkvormen, waarin aangesloten moet worden bij individuele mogelijkheden en talenten) en de kwaliteit moet absoluut omhoog. Bij de ambitie om tot de top 5 kenniseconomieën te blijven horen, past ook de ambitie een top 5 hoger onderwijs te hebben.

4.2 Brede benadering van kwaliteit

De raad onderschrijft de prioriteit die de minister geeft aan de verhoging van de kwaliteit van het hoger onderwijs. Hij pleit voor een bredere benadering van kwaliteit. Dat houdt in dat meer rekening gehouden wordt met verschillende kwaliteitsopvattingen van andere betrokken groepen bij het hoger onderwijs, zoals de interne stakeholders (studenten, docenten/ ondersteunend personeel[1]) en de externe stakeholders (waaronder het afnemend beroepenveld en in voorkomende gevallen maatschappelijke organisaties). Daarnaast betekent een bredere benade-

1 Waar de raad kortheidshalve spreekt over docenten is ondersteunend personeel ook inbegrepen.

ring van kwaliteit dat het huidige nogal kwantitatief georiënteerde instrumentarium moet worden aangevuld met kwalitatieve instrumenten met meer nadruk op het realiseren en onderhouden van een goede kwaliteitscultuur.

Kwaliteitsaspecten volgens de SER

Omdat niet eenduidig omschreven is wat te verstaan onder kwaliteit, wil de raad in dit advies aspecten van kwaliteit opnemen die in zijn ogen belangrijk zijn:

- Uitdagend onderwijs stimuleert excellentie op elk niveau, van belang is talenten uit te dagen op alle niveaus.
- Een eigentijds en voortdurend met het afnemend beroepenveld (internationaal, landelijk, regionaal) afgestemd aanbod van onderwijs is nodig dat aansluit bij 1) de verschillende doelgroepen (initieel en postinitieel), qua inhoud, qua organisatie en qua toegankelijkheid en 2) op (ontwikkelingen in) de buitenwereld. Flexibiliteit is het sleutelwoord. Probleemgestuurd onderwijs is een voorbeeld.
- Een duidelijk herkenbaar onderscheid is en blijft nodig tussen hoger beroepsonderwijs en wetenschappelijk onderwijs, zowel voor de herkenbaarheid van opleidingen als voor de aansluiting tussen onderwijs en arbeidsmarkt. Een duidelijk onderscheid kan ook een bijdrage leveren aan het tegengaan van een ongewenste tendens tot differentiatie van het aanbod, maar mag volgens de raad geen belemmering worden voor samenwerking, afstemming en doorstroming tussen hbo en wo.
- Van belang is daarbij dat opleidingen in het hoger onderwijs starten met het aanbieden van een brede basis, waarbij daarna ruimte is voor specialisatie.

Bij de bovenstaande inhoudelijke kwaliteitsaspecten horen volgens de raad ook een aantal meer voorwaardelijke aspecten:

- Profilering van instellingen draagt bij aan toenemende deskundigheid en excellentie en geeft instellingen de mogelijkheid specifieke kennis en ervaring verder uit te diepen.
- Tevredenheid van studenten en afgestudeerden.
- Goed gekwalificeerde en bekwame docenten.
- Evenwicht tussen onderzoek en onderwijs, zeker in het wo een aandachtspunt, waarbij voldoende ruimte moet blijven voor fundamenteel onderzoek.
- Samenwerking en afstemming met het afnemend veld, alert en aangesloten zijn op (ontwikkelingen in) de (internationale) buitenwereld en daarop anticiperen (van buiten naar binnen) dragen bij aan een hoog kwaliteitsniveau.

Beter evenwicht in ruimte, regels en rekenschap

Om verdere verbetering van het hoger onderwijs tot stand te brengen vanuit deze bredere benadering van kwaliteit is een beter evenwicht tussen autonomie en sturing noodzakelijk met een heldere verdeling van rollen en verantwoordelijkheden. De Onderwijsraad spreekt over een gelaagde verantwoordelijkheid voor onderwijskwaliteit, waarbij evenwicht nodig is tussen ruimte, regels en rekenschap. De raad sluit zich graag aan bij de aanbevelingen van de Onderwijsraad om dit te realiseren.

Een goede kwaliteitscultuur is ook gediend bij een passend stelsel van accreditatie waarin meer nadruk ligt bij de docent en waarin de student centraal staat. De raad onderschrijft die visie van de minister en beveelt aan het accreditatiestelsel minder bureaucratisch te maken door administratieve lasten ervan te verlichten en beter te laten aansluiten bij de kwaliteitscultuur onder docenten en studenten. Een periodieke, onafhankelijke en deskundige beoordeling van individuele opleidingen blijft desalniettemin wel nodig.

Dialoog over kwaliteit met betrokkenen

Om tot een noodzakelijke kwaliteitsslag te komen vanuit een bredere benadering van kwaliteit is volgens de raad een (permanente) dialoog nodig over wat betrokkenen bij het hoger onderwijs onder kwaliteit verstaan en er is een kritische beschouwing nodig van de manier waarop kwaliteit nu wordt nagestreefd en geborgd. Bij de invulling en totstandkoming van de huidige prestatieafspraken is te weinig rekening gehouden met kwaliteitsopvattingen van studenten, docenten en afnemend beroepenveld. Effectieve medezeggenschap en daadwerkelijke betrokkenheid van studenten en docenten (als kernactoren) ontbreekt en heeft ook niet plaatsgevonden bij de totstandkoming van de prestatieafspraken en de hoofdlijnenakkoorden.

Van belang is de dialoog over kwaliteit te voeren op alle niveaus: op het niveau van de opleiding, op het niveau van de instelling en op landelijk niveau. Bij de dialoog over kwaliteit dienen de hogeronderwijsinstellingen in ieder geval de hierboven al genoemde interne en externe stakeholders te betrekken. Om deze dialoog niet vrijblijvend te laten zijn, beveelt de raad aan de dialoog met genoemde stakeholders onderdeel te maken van de kwaliteitsafspraken en de monitoring daarvan.

De raad werkt in het advies verder uit hoe deze dialoog vorm en inhoud kan krijgen ook bij de opstelling van kwaliteitsafspraken ter vervanging van de prestatieafspraken (zie paragraaf 4.3).

4.3 Kwaliteit in relatie tot doelmatigheid en toegankelijkheid

In dit advies gaat de raad dieper in op de relatie tussen kwaliteit en de andere publieke belangen van doelmatigheid en toegankelijkheid.

Aanbevelingen ter bevordering van kwaliteit en doelmatigheid

De raad pleit ervoor in alle nuchterheid de rendementsvraag onder ogen te zien en daarin te waken voor simplificeringen die averechtse effecten opleveren voor de kwaliteit of de toegankelijkheid. Hij beveelt aan het rendementsbegrip te verbreden door naast output ook te kijken naar outcome als indicatie van rendement.

Verder vragen de voorgestelde kwaliteitsimpulsen in de *Strategische Agenda* volgens de raad om een meer evenwichtige financieringssystematiek, met goed doordachte prikkels en maatregelen om de beoogde resultaten daadwerkelijk te bereiken. Hij stelt zich op het standpunt dat de huidige bekostigingsgrondslag van het hoger onderwijs uitgaat van een smalle benadering van kwaliteit, namelijk op basis van het aantal instromers en het aantal afgestudeerden. Dit geeft niet de juiste prikkels voor de verdere ontwikkeling van de kwaliteit en een goede kwaliteitscultuur in het onderwijs.

De raad beveelt aan de prestatieafspraken te vervangen door *kwaliteitsafspraken* die tot stand gebracht dienen te worden tussen OCW en individuele onderwijsinstellingen met betrokkenheid van de eerder genoemde interne en externe stakeholders. Om een extra impuls te geven aan deze kwaliteitsafspraken en in het licht van een evenwichtige financieringssystematiek, beveelt de raad aan een deel van de financiering van het hoger onderwijs hiervoor te reserveren, zoals dat ook bij de prestatieafspraken het geval is. De middelen uit de kwaliteitsimpuls zullen volgens de raad ook bij de kwaliteitsafspraken betrokken dienen te worden.

Aanbevelingen ter bevordering van kwaliteit en toegankelijkheid

Vanuit het belang van toegankelijkheid beveelt de raad aan duidelijkheid te scheppen over opleidingsmogelijkheden en latere beroepsmogelijkheden. Zowel voor studenten als afnemend veld is dat belangrijk.

Bijzondere aandacht is nodig voor kwetsbare groepen, waaronder jongeren met een niet-westers allochtone afkomst. Daarom beveelt de raad aan goed te monitoren wat de gevolgen zijn van het afschaffen van de basisbeurs en het invoeren van het studievoorschot en passende maatregelen te nemen als resultaten negatief zijn.

Ook is het van belang dat optimale mogelijkheden blijven bestaan om opleidingen te stapelen en dat voldoende rolmodellen in het hoger onderwijs aanwezig zijn (door aandacht voor diversiteitsbeleid in de instellingen).

Vanuit het oogpunt van toegankelijkheid maakt de raad zich verder zorgen over de problematische doorstroming tussen maar ook binnen onderwijssectoren. Hij beveelt aan te zorgen voor doorlopende leerlijnen tussen mbo, hbo en wo en betaalbare en toegankelijke doorstroomprogramma's. Daarnaast kunnen de zogenaamde *keuzedelen* in het mbo ook worden benut voor betere overgangen tussen mbo en hbo, waarbij mbo- en hbo-instellingen deze keuzedelen gezamenlijk kunnen ontwikkelen. Verder zijn er ook praktische obstakels die opgeruimd dienen te worden, zoals het tijdstip waarop een bindend studieadvies gegeven wordt dat niet aansluit bij de termijn waarop aanmelding voor een andere opleiding moet plaatsvinden.
De raad waarschuwt voor een verlies van samenhang in het hele onderwijsstelsel door de vergaande sectoralisering in regelgeving, beleid en uitvoering. Hij beveelt aan deze samenhang binnen het stelsel als geheel beter te bewaken en na te gaan hoe een meer integrale visie op onderwijs en het onderwijsstelsel tot stand kan worden gebracht.

De toepassing van selectie en fixus kan bijdragen aan een verhoging van het studiesucces, een bewustere en beter gemotiveerde studiekeuze van studenten en grotere inspanningen om tijdig goede resultaten te halen. De raad vraagt de overheid er goed op toe te blijven zien dat de toegankelijkheid van het hoger onderwijs voldoende gewaarborgd blijft.

4.4 Vergroten deelname volwassenen aan hoger onderwijs

De raad hecht veel waarde aan een veerkrachtig en evenwichtig stelsel voor leven lang leren en ondersteunt de volgende maatregelen die genoemd worden in de *Strategische Agenda* van harte: de mogelijkheid voor het hoger onderwijs om binnen de bekostiging meer maatwerk te kunnen bieden aan werkenden door middel van de pilots flexibilisering, de uitbreiding van het aanbod van associate degrees en van professionele masters, de invoering van het 'leven lang leren-krediet', het stimuleren van werken met leeruitkomsten en erkennen van eerder verworven competenties. In een afzonderlijk advies naar aanleiding van een verwachte brede adviesaanvraag over leren in de toekomst wil de raad dieper ingaan op de noodzaak van het vergroten van de deelname van volwassenen aan vormen van scholing en informeel leren, de randvoorwaarden daarvoor en de bekostiging ervan.

De raad hecht veel belang aan de verdere ontwikkeling en versterking van werkend leren. Hij beveelt onderwijsinstellingen aan duaal leren een steviger plaats te geven in hun opleidingen, daartoe zo nodig gestimuleerd met concreet beleid dat in de *Strategische Agenda* een plaats verdient. De verdere vormgeving van duaal leren kan in samenwerking met sociale partners worden opgepakt. Om meer inzicht te krijgen in de succesvolle manieren van duaal leren beveelt de raad aan dat OCW dit waar nodig met onderzoek beter in beeld brengt en op basis daarvan nadere afspraken maakt met opleidingen en bedrijfsleven voor stimuleringsmaatregelen. Verder pleit de raad voor meer ruimte voor de *associate degree* (AD) in het hbo en meer stages in het wetenschappelijk onderwijs.

4.5 Meer ruimte voor studenten en docenten

De SER hecht aan een heldere bekostigingsnorm en spelregels voor de inzet van de middelen die beschikbaar komen door de invoering van het studievoorschot. Bij de verdere besluitvorming en de uitwerking op instellingsniveau in de kwaliteitsafspraken zullen studenten en docenten een centrale rol moeten krijgen. De raad beveelt aan dat de hoofdlijnen van de instellingsbegroting in ieder geval aangeven waar de middelen naar toe gaan.

Om de student voor te bereiden op een leven lang leren zal hij steeds meer regie en verantwoordelijkheid krijgen over zijn leerproces. Om de herkenbaarheid van het diploma voor studenten en hun toekomstige werkgevers te waarborgen, adviseert de raad om studenten een stevig en voor het afnemend bedrijfsleven herkenbaar basisdeel in de opleiding mee te geven, met daarnaast een keuzedeel waarin de student ruimte krijgt om zijn eigen leerproces vorm te geven en specifieke interesses te volgen.

De raad benadrukt dat het van belang is dat er voldoende wordt geïnvesteerd in de kwaliteit van docenten waaronder ook begrepen loopbaanontwikkeling, arbeidsvoorwaarden en op- en bijscholing. Stimulering van beroepsgroepenontwikkeling is nodig, net als bij andere professionele (register)beroepen. Ook is het van belang dat er een evenwichtige verdeling ontstaat tussen vast en tijdelijk personeel, alsmede tussen onderwijs en onderzoek.

De raad vraagt aandacht voor de diversiteit van het personeelsbestand, in het bijzonder het aandeel vrouwen en niet-westers allochtonen. Hij pleit voor een evenwichtiger aandeel vrouwen en medewerkers met een allochtone achtergrond onder het onderwijzend en wetenschappelijk personeel. In het hbo is verder van belang

dat voldoende mensen uit het bedrijfsleven zijn aangesteld en dat docenten kennis hebben van het werkveld waartoe de opleiding opleidt.

4.6 Verbinding met de samenleving

De raad acht het gewenst dat de samenwerking tussen de hogeronderwijsinstellingen en het afnemend beroepenveld verder verstevigd wordt en een wederkerig karakter krijgt. De raad beveelt onderwijsinstellingen aan het bedrijfsleven naar binnen te halen, naar het hart van het onderwijs (bijvoorbeeld in het stakeholdersoverleg) om de buitenwereld bij te laten dragen aan een grotere kwaliteit van het hoger onderwijs.

4.7 Tot slot

Het hoger onderwijs staat voor een enorme opgave: er dienen (veel) meer mensen te worden opgeleid, er dient (veel) meer maatwerk te worden geleverd (zowel in opleidingsduur als in opleidingsinhoud als in werkvormen, waarin aangesloten moet worden bij individuele mogelijkheden en talenten) en de kwaliteit moet absoluut omhoog.

Met de *Strategische Agenda* bereidt de minister van OCW het hoger onderwijs voor om aan die opgave te voldoen. De raad onderkent het grote belang van het hoger onderwijs voor de ontwikkeling van de kenniseconomie en de dynamische samenleving. De kwaliteit van het hoger onderwijs is een terechte prioriteit van het kabinet.

De raad ondersteunt de lijn van de *Strategische Agenda* en geeft op onderdelen een aanzet voor verdere concretisering, onder andere door een brede benadering van kwaliteit met bijbehorende kwaliteitsafspraken aan te bevelen, meer partijen te

betrekken bij een permanente dialoog over de kwaliteit van het hoger onderwijs en door de maatschappelijke opdracht van het hoger onderwijs te benadrukken. Om de ambities in de *Strategische Agenda* minder vrijblijvend te laten zijn, beveelt hij aan dat de investeringen daarop moeten aansluiten.

Den Haag, 16 oktober 2015

M.I. Hamer
voorzitter

V.C.M. Timmerhuis
algemeen secretaris

Bijlagen

Adviesaanvraag

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

>Retouradres Postbus 16375 2500 BJ Den Haag

De voorzitter van de Sociaal-Economische Raad
Mevrouw Drs. M.I. Hamer
Postbus 90405
2509 LK Den Haag

Hoger Onderwijs en Studiefinanciering
IPC 2250

Rijnstraat 50
Den Haag
Postbus 16375
2500 BJ Den Haag
www.rijksoverheid.nl

Contactpersoon
T.T.C. Dams

T +31 6 46 84 90 72
t.t.c.dams@minocw.nl

Onze referentie
765864

Bijlagen
1

Datum 12 JUNI 2015

Betreft Adviesaanvraag voor Strategische Agenda Hoger Onderwijs en Onderzoek 2015

Geachte mevrouw Hamer,

In juli 2015 zal ik de Strategische Agenda Hoger Onderwijs en Onderzoek uitbrengen.
Deze Strategische Agenda zal vermoedelijk in september in de Tweede Kamer worden besproken. Ten behoeve daarvan verzoek ik u voor die tijd aan mij advies uit te brengen.
De precieze tekst van de adviesaanvraag treft u hierbij aan.

Met vriendelijke groet,

de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap,

dr. Jet Bussemaker

Onze referentie
765864

Adviesaanvraag aan de Sociaal-Economische Raad ten behoeve van de Strategische Agenda Hoger Onderwijs en Onderzoek

Het kabinet brengt in juli 2015 de Strategische Agenda Hoger Onderwijs en Onderzoek uit. In deze Strategische Agenda worden de beleidsprioriteiten van het hoger onderwijs vastgelegd met 2025 als horizon. Het kabinet heeft in 2014 haar Wetenschapsvisie al uitgebracht. De Strategische Agenda bespreekt daarom het wetenschapsbeleid alleen daar waar het onderwijs raakt. In de Strategische Agenda is ook de investeringsagenda opgenomen voor de middelen die voortkomen uit het studievoorschot. De SER wordt gevraagd om na publicatie van de Strategische Agenda een advies uit te brengen ter verdieping van de beschreven beleidslijnen. Nadrukkelijke aandacht wordt gevraagd voor de rol van het hoger onderwijs in de 21ste eeuwse arbeidsmarkt, waarin polarisatie toeneemt en de vraag naar nieuwe vaardigheden, innovatiekracht en een leven lang leren groter wordt. Deze Strategische Agenda zal vermoedelijk in augustus of september in de Tweede Kamer worden besproken. Het kabinet ziet graag het advies voor die tijd tegemoet.

Hoe is het gesteld met de kwaliteit in het hoger onderwijs?

Kwaliteit moet beter

Die boodschap is enige jaren geleden door onder meer de commissie-Veerman stevig neergezet en door velen omarmd:

> *"Hoger onderwijs en onderzoek zijn de pijlers onder onze kenniseconomie. Als Nederland tot de top 5 van de meest concurrerende economieën in de wereld wil behoren dan moet het hoger onderwijs veel beter: de studie-uitval is te hoog, talent wordt te weinig uitgedaagd en er is te weinig beweeglijkheid om de gevarieerde vraag van studenten en de arbeidsmarkt goed te bedienen. De kwaliteit en diversiteit moeten over de volle breedte van het hoger onderwijs omhoog"* [1].

Ook de SER heeft in zijn advies over het hoger onderwijs uit 2011 nadrukkelijk gewezen op de nadelen voor jongeren, samenleving en economie van de hoge studie-uitval, het hoge aantal verkeerde studiekeuzes en daarmee gepaard gaande studiewisselingen en het dientengevolge lang studeren (zie kader)[2].

SER over Strategische Agenda 2011

De basiskwaliteit in het hoger onderwijs moet omhoog. Een belangrijk aspect daarbij is de kwaliteit van de docenten, in het bijzonder in het hbo. Met een betere basiskwaliteit kunnen excellentieprogramma's zich richten op toptalent in zowel wo als hbo. Er moet sterker worden ingezet om de juiste student op de juiste plaats te krijgen. Een betere inhoudelijke voorlichting door onderwijsinstellingen over studierichtingen en opleidingen, een betere voorbereiding door studenten, en selectie en matching gericht op het beter bij elkaar laten passen van student en opleiding. Bij zowel selectie als financiële maatregelen moet ervoor worden gewaakt dat dit niet ten koste gaat van de toegankelijkheid. De raad vraagt daarbij aandacht voor opleidingen die een rol kunnen spelen in het oplossen van arbeidsmarktknelpunten.

Met de commissie-Veerman pleit de raad voor meer differentiatie in het hoger onderwijs, om studenten en de arbeidsmarkt beter te kunnen bedienen (een veelzijdig en efficiënt onderwijsaanbod, waaronder de associate degree en meer mogelijkheden tot excellentie in hbo en wo). Versnippering van het aanbod aan

1 Commissie Toekomstbestendig Hoger Onderwijs Stelsel (2010) *Differentiëren in drievoud.*
2 SER (2011) *Strategische Agenda Hoger Onderwijs, Wetenschap en Onderzoek.*

opleidingen moet daarentegen terug worden gedrongen op onderwijskundige en beroepsmatige of vaktechnische gronden. Wel moet er een duidelijk onderscheid blijven tussen hbo en wo.

In de samenwerking tussen het georganiseerd bedrijfsleven en het hoger onderwijs, met name de hogescholen, is veel te winnen door te komen tot overleg op landelijk niveau. Verder dient aansluiting gezocht te worden bij de negen topsectoren.

Bron: SER (2011) Advies *Strategische Agenda Hoger Onderwijs, Onderzoek en Wetenschap.*

Enkele zorgwekkende indicaties

Op basis van onderzoek van de Inspectie van het Onderwijs constateert de SER dat het *diplomarendement* nog steeds zorgwekkend laag ligt en in het hoger beroepsonderwijs een dalende trend vertoont (zie kader)[3].
Voor het eerst neemt de *studie-uitval* iets af, maar het aantal *studiewisselingen* blijft vooralsnog onverminderd hoog met percentages tussen de 20 (hbo) en 27 procent (wo) in 2012/2013. Het is nog te vroeg om te beoordelen of de effecten van de maatregelen uit de Wet Kwaliteit in verscheidenheid hoger onderwijs er (onder meer) toe leiden dat studenten een juiste studiekeuze maken en al bij aanvang van de studie op de juiste plek terechtkomen. In het algemeen kan zeker gesteld worden dat investeren in goede studie(keuze)begeleiding dure 'reparaties' achteraf kan voorkomen. Meer informatie over diplomarendement, studiewisselingen en studie-uitval is opgenomen in bijlage 3.

Hoe is het nu met de kwaliteit van het hoger onderwijs gesteld?

Studiesucces is een belangrijke indicator van de prestaties van het onderwijs. De trend die de Inspectie van het Onderwijs de afgelopen jaren signaleerde in het hbo zet door: het *diplomarendement* van voltijd hbo-bacheloropleidingen is laag en neemt zelfs verder af. Van de studenten uit cohort 2008 heeft 60 procent na vijf jaar (de nominale studieduur plus een jaar) een diploma*. In het wo neemt het diploma

* Studenten die binnen het eerste jaar van opleiding veranderen of uitvallen, zijn hier buiten beschouwing gelaten. Dit komt overeen met de definitie van 'herinschrijvers aan de instelling' zoals gebruikt in de prestatieafspraken. Ook de reviewcommissie signaleert in haar midtermreview (Reviewcommissie Hoger Onderwijs en Onderzoek, 2014) dat bij een belangrijk deel van de instellingen weinig vooruitgang is geboekt of zelfs sprake is van een afname van het diplomarendement.

3 Vermeld dient te worden dat bepaling van het diplomarendement met een 'vertraging' van 7 jaar wordt bepaald om de arbeidsmarkteffecten mee te kunnen wegen.

rendement de laatste vijf jaar toe en ligt het nu hoger dan in het hbo. Wanneer uitval en opleidingsswitch gedurende het eerste opleidingsjaar niet wordt meegerekend, heeft 65 procent van de studenten van het cohort 2009 na vier jaar een diploma aan de instelling behaald. Tussen opleidingen bestaat veel variatie in diplomarendement, waarbij de technische universiteiten gezamenlijk het laagste diplomarendement hebben. Het diplomarendement van de voltijd associate degree ligt laag: van de studenten die in 2010 een tweejarige AD zijn gestart is 27 procent binnen een jaar uitgevallen, 19 procent stapte over naar een andere opleiding en ruim een kwart heeft na drie jaar een diploma gehaald aan dezelfde instelling als waar ze hun studie begonnen.

De Inspectie van het Onderwijs constateert verder dat de kwaliteit van de meeste opleidingen ten minste voldoende of goed is, gelet op de verleende accreditaties door de NVAO (Nederlands Vlaamse Accreditatieorganisatie) en onderzoek naar het functioneren van examencommissies. In internationaal perspectief neemt het Nederlandse hoger onderwijs een stevige positie in**. Ook ontwikkelt de studenttevredenheid zich positief, maar met een duidelijk kritische kanttekening over de mate waarin docenten als inspirerend worden ervaren. Het hoger onderwijs moet steeds een goede balans zien te vinden tussen kwaliteit, studiesucces en toegankelijkheid voor een brede instroom.

** De Inspectie verwijst naar de bevindingen in de *Education and Training Monitor* van de Europese Commissie. Bron: Inspectie van het Onderwijs (2015) *De staat van het onderwijs,* Onderwijsverslag 2013/2014.

De bovenstaande tegenvallende prestaties van het hoger onderwijs geven volgens de raad een indicatie dat de kwaliteit op dit moment nog niet in orde is. Ook andere aspecten van kwaliteit, zoals de studenttevredenheid, de internationale positie, de verleende accreditaties en de bevindingen uit onderzoek naar examencommissies (zie kader hierboven) laten zien dat de kwaliteit over het algemeen voldoende is, maar zeker niet zonder meer en over de hele linie goed is te noemen.
Voeg daarbij de aanzienlijke uitdagingen die de komende jaren op het hoger onderwijs afkomen (zie hoofdstuk 2), dan moge helder zijn dat het verder bevorderen van de kwaliteit van het hoger onderwijs de hoogste prioriteit verdient.

Achtergrondinformatie

Diplomarendement

Daling diplomarendement voltijd hbo-bacheloropleidingen

De trend die de Inspectie van het Onderwijs de afgelopen jaren signaleerde in het hbo zet door: het diplomarendement van voltijd hbo-bacheloropleidingen is laag en neemt verder af[4]. Van de studenten uit cohort 2008 heeft 60 procent na vijf jaar (de nominale studieduur plus een jaar) een diploma (tabel 1). Studenten die binnen het eerste jaar van opleiding veranderen of uitvallen, zijn hier buiten beschouwing gelaten. Dit komt overeen met de definitie van 'herinschrijvers aan de instelling' zoals gebruikt in de prestatieafspraken. Ook de reviewcommissie signaleert in haar midtermreview (Reviewcommissie Hoger Onderwijs en Onderzoek, 2014) dat bij een belangrijk deel van de instellingen weinig vooruitgang is geboekt of zelfs sprake is van een afname van het diplomarendement.

Diplomarendement voltijd Associate degree laag

Van de studenten die in 2010 zijn gestart met een tweejarig Associate degree-programma is 27 procent binnen een jaar uitgevallen uit het hoger onderwijs. 19 procent stapte over naar een andere opleiding. Van de oorspronkelijke groep uit 2010 heeft ruim een kwart na drie jaar een diploma gehaald aan dezelfde instelling als waar ze hun studie begonnen.

Diplomarendement wo-bachelor stijgt

In het wo neemt het diplomarendement de laatste vijf jaar toe (tabel 1). Het diplomarendement van de voltijdbachelors is in het wo nu hoger dan in het hbo. In eerdere jaren was dat andersom. Wanneer uitval en opleidingsswitch gedurende het eerste opleidingsjaar niet worden meegerekend, heeft 65 procent van de studenten van het cohort 2009 na vier jaar een diploma aan de instelling behaald. Het diplomarendement van de afzonderlijke instellingen varieert van 45 tot 80 procent. De technische universiteiten hebben gezamenlijk het laagste diplomarendement. Het diplomarendement van techniekopleidingen ligt traditioneel laag.

4 Inspectie van het Onderwijs (2015) *Onderwijsverslag 2013/2014.*

Tabel 1 Percentage diploma's onder herinschrijvers aan instelling, na vijf jaar hbo-bachelor (2004-2008, n 2008=78.424) en vier jaar wo-bachelor (2005-2009, n 2009=43.328)

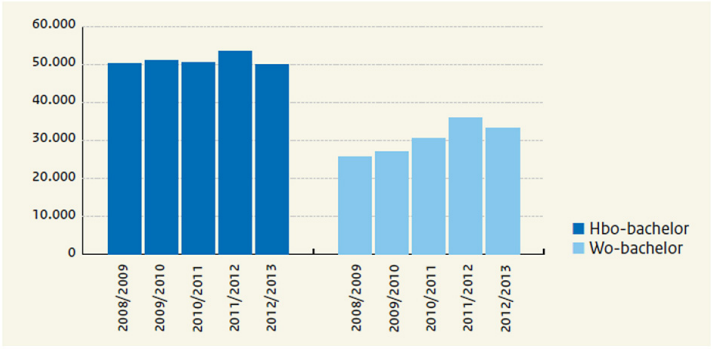
	Hbo-bachelor herinschrijvers	Wo-bachelor herinschrijvers
2004	64,5	-
2005	63,3	52,7
2006	62,2	53,2
2007	62,1	56,6
2008	59,6	63,7
2009	-	65,1

Bron: Inspectie van het Onderwijs, 2014.

Veel diploma's in 2011/2012

Het aantal jaarlijks behaalde diploma's aan voltijd hbo-bacheloropleidingen is volgens het *Onderwijsverslag 2013/2014* van de Inspectie van het Onderwijs redelijk stabiel, met 2011/2012 als uitschieter: in dat jaar haalden veel meer studenten hun diploma. Ook in het wo steeg toen het aantal uitgereikte diploma's (zie figuur 1). Waarschijnlijk was de toen dreigende langstudeerdersmaatregel hier de oorzaak van. Het studiejaar 2011/2012 buiten beschouwing latend, neemt het aantal wo-bachelordiploma's voor voltijdstudenten over de tijd toe.

Figuur 1 Aantal diploma's voltijd hbo- en wo-bachelor in de periode 2008/2009-2012/2013

Uitval neemt af

Volgens de Inspectie van het Onderwijs is de uitval, na een periode van toename, in zowel het hbo als het wo afgenomen. In het hbo neemt de uitval af van bijna 18 pro-

cent in 2011/2012 tot 6 procent in 2012/2013. In het wo neemt de uitval in dezelfde periode eveneens af, van 9 naar 8 procent.

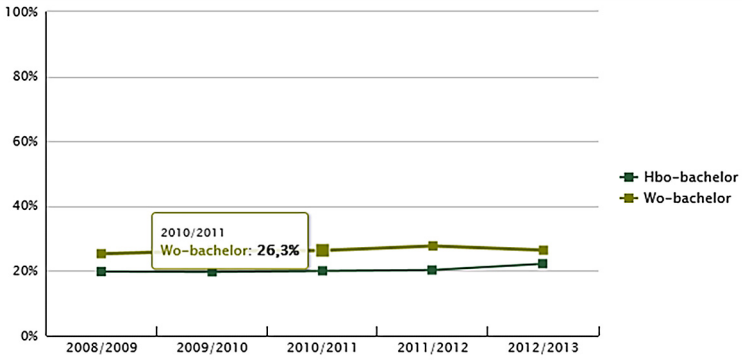
Veranderen van studie

Als studenten van studie veranderen, doen ze dat meestal in het eerste jaar van de studie, constateert de Inspectie van het Onderwijs in het *Onderwijsverslag 2013/2014*. Eenmaal voorbij het eerste jaar rondt het merendeel de gekozen studie uiteindelijk met een diploma af. De maatregelen uit de Wet Kwaliteit in verscheidenheid hoger onderwijs moeten er onder meer toe leiden dat studenten een juiste studiekeuze maken en al bij aanvang van de studie op de juiste plek terechtkomen. Het is nu nog te vroeg om effecten van deze maatregelen te kunnen zien. Te zijner tijd moet blijken of switch en uitval inderdaad afnemen. De inspectie zal deze ontwikkelingen in het kader van selectie en toegankelijkheid de komende jaren monitoren.

Switch in hbo neemt toe

Van de studenten die in 2012/2013 een voltijd bacheloropleiding in het hbo begonnen, is ruim een vijfde gedurende dat jaar veranderd van opleiding (figuur 2). Dit is 2 procentpunten meer dan in het jaar daarvoor. In de jaren daarvoor nam de opleidingsswitch in het hbo mondjesmaat toe. Studenten in het hbo die van opleiding veranderen, doen dit vaker door hun onderwijsloopbaan aan een andere instelling te vervolgen, dan door binnen de instelling voor een andere opleiding te kiezen. Dit heeft wellicht te maken met het relatief grote aantal monosectorale instellingen in het hbo.

Figuur 2 **Percentage voltijd hbo- en wo-bachelorstudenten dat binnen een jaar verandert van opleiding in de periode 2008/2009-2012/2013 (n 2012/2013=174.042)**

Switch in wo neemt af

In 2012/2013 zijn in het wo minder studenten van opleiding veranderd dan in 2011/2012. De jaren daarvoor nam switch, net als in het hbo, ook in het wo toe. Vergeleken met het hbo komt opleidingsswitch in het wo veel voor. Veel studenten kiezen gedurende het eerste jaar voor een andere opleiding. In het studiejaar 2012/2013 was dit ruim een kwart. In het wo gaat het vooral om switch binnen dezelfde instelling. Het brede propedeusejaar, waarna specialisatie volgt, is in het wo dan ook gebruikelijker dan in het hbo.

Toegankelijkheid

Selectie aan de poort

Met de Wet Kwaliteit in verscheidenheid hebben instellingen meer ruimte voor verbetering van de studiekeuzevoorlichting (studiekeuzecheck) en vergroting van selectiemogelijkheden. Het is te vroeg om de gevolgen van de invoering van deze wet nu al in kaart te brengen. Wel bleek uit onderzoek van de inspectie naar de numerus fixus, een maatregel die al langer mogelijk is volgens de Wet op het hoger onderwijs en wetenschappelijk onderzoek (WHW), dat er in ieder geval bij meer opleidingen wordt geselecteerd.

Grote verschillen bij instellingsfixus

Bij de bekostigde instellingen varieert het aantal opleidingen met een instellingsfixus per hogeschool. In 2013/2014 waren er hogescholen zonder fixus, maar ook hogescholen die achttien opleidingen met een fixus hadden ingesteld; in 2014/2015 varieert dit aantal tussen nul en twintig opleidingen per hogeschool. Bij de universiteiten varieert het aantal opleidingen met een instellingsfixus in beide studiejaren van nul tot vier opleidingen. Hogescholen noemen een tekort aan stageplaatsen of beheersing van de groei van de eigen organisatie als motieven om een instellingsfixus in te stellen. Voor universiteiten spelen motieven als bewaking van de balans tussen onderwijs en onderzoek een rol; docenten moeten op beide domeinen kunnen presteren.

Fixus vertoont stijgende trend

Het aantal opleidingen met een fixus neemt al enige jaren toe. Het aandeel studenten dat daar in de afgelopen jaren mee te maken heeft gehad, groeit navenant. In 2013 is 10 procent van de ingestroomde voltijd hbo-bachelorstudenten een opleiding met een fixus ingestroomd, in het wo is dat ruim 30 procent.

Nu de loting met ingang van studiejaar 2017/2018 wordt afgeschaft, wordt het belangrijker om een betrouwbare decentrale selectie te organiseren.

Bindend studieadvies neemt toe

De norm voor het bindend studieadvies (bsa) is het minimaal aantal studiepunten dat een student in het eerste jaar van de opleiding moet halen. Stelselbreed is de trend dat de bsa-normen steeds strenger worden (Inspectie van het Onderwijs, 2015c). Volgens Studiekeuze123 (www.studiekeuze123.nl peildatum oktober 2014) kennen alle instellingen in het bekostigd hoger onderwijs een of meer voltijd bacheloropleidingen waarvoor een bsa is ingesteld. De normen variëren, zowel in het hbo als in het wo, van 30 tot 60 verplicht te behalen studiepunten. Hogescholen hanteren gemiddeld een hogere norm dan universiteiten. Bijna drie kwart van de hogescholen hanteert voor de opleidingen een norm tussen de 45 en 54 studiepunten. Bijna alle universiteiten hanteren een norm tussen de 40 en 49 studiepunten.

Onderwijsuitgaven per student

Het ministerie van OCW heeft de volgende tabel verstrekt over de onderwijsuitgaven per student in het hbo en wo, tussen 2005–2014. Deze gegevens zijn gebaseerd op de onderwijsuitgaven per student zoals vermeld in de jaarverslagen van OCW en zijn daarmee exclusief het groene onderwijs (ministerie van EZ) en in het wo exclusief het onderzoeksdeel van de bekostiging.

Tabel 1 **Ontwikkeling onderwijsuitgaven per student in hbo en wo 2005-2014 (in het prijspeil van het desbetreffende jaar, waarvoor de berekening is gemaakt met behulp van de daadwerkelijk uitgekeerde loon-prijsbijstelling).**

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
HBO	5,3	5,4	5,6	5,8	6,0	6,2	6,2	6,2	6,4	6,5
WO	5,5	5,6	5,7	5,9	5,9	5,9	6,1	6,2	6,6	6,6

Bron: Rijksjaarverslag 2005 t/m 2014.

Het CBS geeft in onderstaande tabel een overzicht van de ontwikkeling van uitgaven van onderwijsinstellingen per deelnemer in het hbo en wo, uitgedrukt in euro's[5].

5 CBS (2015) *Uitgaven voor onderwijs 2013: Trends en ontwikkelingen,* cbs.nl

Tabel 3 Ontwikkeling uitgaven van onderwijsinstellingen per deelnemer in o.a. het hbo en wo, uitgedrukt in euro's.

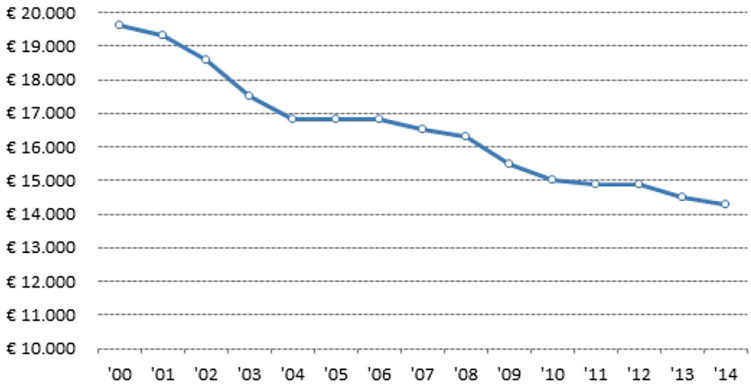
	Eenheid	2000	2005	2010	2012	2013*
Overheidsuitgaven aan onderwijs[1)]	**mln euro**	20 832	28 368	35 086	35 327	36 581
	% bbp	5,0	5,5	6,0	5,5	5,7
	% overheidsuitgaven	11,3	12,3	11,6	11,6	12,2
Uitgaven aan onderwijsinstellingen	**mln euro**	21 550	29 660	36 681	37 411	38 518
	% bbp	5,2	5,8	6,2	5,8	6,0
Uitgaven van onderwijsinstellingen per deelnemer						
preprimair onderwijs en basisonderwijs	**euro**	3 740	5 228	6 023	6 109	6 379
speciaal (basis)onderwijs	**euro**	8 707	13 184	17 129	17 584	18 799
voortgezet onderwijs	**euro**	6 108	7 752	9 559	9 581	9 868
middelbaar beroepsonderwijs en volw. educatie	**euro**	6 661	8 482	10 703	10 815	10 930
hoger beroepsonderwijs						
inclusief onderzoek	**euro**	7 286	8 810	10 125	10 237	10 245
exclusief onderzoek	**euro**	7 286	8 596	9 819	9 850	9 813
wetenschappelijk onderwijs						
inclusief onderzoek	**euro**	20 047	21 654	22 831	23 770	24 461
exclusief onderzoek	**euro**	8 006	8 477	9 352	9 831	10 333

De VSNU hanteert een andere norm en komt tot de volgende ontwikkeling van de rijksbijdrage per student (zie figuur 3).

De VSNU vermeldt bij de figuur nog: "Hoewel de studentenaantallen sinds 2000 fors zijn gestegen, groeit de rijksbijdrage vrijwel niet mee met het aantal studenten. Tussen 2000 en 2014 is het aantal studenten met maar liefst 54% gestegen. Tegelijk hebben opeenvolgende kabinetten bezuinigd op de rijksbijdrage voor het wetenschappelijk onderwijs. Hierdoor nam de rijksbijdrage slechts met 12% toe. In 2000 was de rijksbijdrage per student nog € 19.600, in 2014 bedroeg de rijksbijdrage maar € 14.300 (beide cijfers op prijspeil 2014)"[6].

6 Website VSNU: *http://www.vsnu.nl/nl_NL/f_c_prijs_per_student.html*

Figuur 3 Rijksbijdrage per wo-student, ontwikkeling 2000-2014, prijspeil 2014, inclusief prestatiebekostiging, exclusief collegegelden

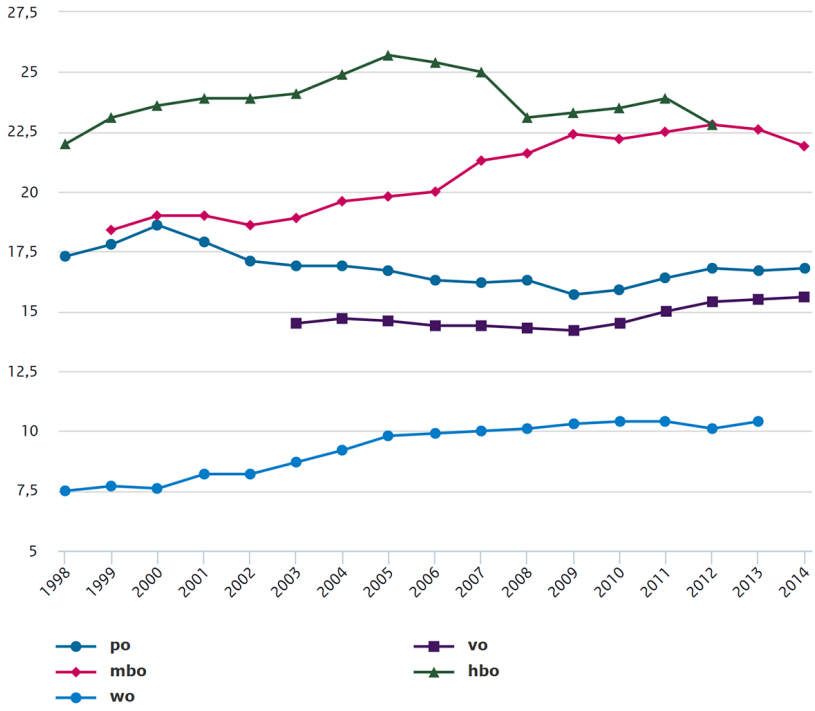
De betekenis van de verschillen tussen de tabellen 2 en 3 en figuur 3 laat zich lastig interpreteren, omdat niet duidelijk is hoe precies gemeten wordt. De tabellen en figuur laten een ander beeld zien van de ontwikkeling van de uitgaven per student door de jaren heen. Het vraagt nadere studie om hierover meer duidelijkheid te krijgen.

Leerling-leraar ratio

Figuur 4 laat de ontwikkeling van aantallen leerlingen per leraar zien in verschillende onderwijssoorten. Dit is niet de klasgrootte. De leerlingenaantallen zijn de afgelopen jaren in alle onderwijssectoren toegenomen. Sinds 2010 is er sprake van een lichte daling van het aantal leraren in het po, vo en mbo. In het po en vo neemt de ratio de laatste jaren toe, terwijl in het mbo en hbo de ratio afneemt. Het wo heeft de laagste ratio, met ongeveer 10 studenten per docent. Deze wo-ratio is tot stand gekomen door het voltallige wetenschappelijke personeel in de berekening mee te nemen, inclusief alle promovendi en postdocs (zonder onderwijstaak). Het VAWO heeft een gecorrigeerde factor berekend, waarbij het wo de hoogste leerling-leraar ratio heeft, namelijk rond de 30 procent[7].

7 VAWO (z.j.) *Factsheet student-docent ratio WO.*

Figuur 4 Ontwikkeling van de leerling/leraar-ratio naar onderwijssoort

Samenstelling commissie AMV project Strategische Agenda Hoger Onderwijs

Leden	*Plaatsvervangende leden*
Onafhankelijke leden	
drs. M.I. (Mariëtte) Hamer (voorzitter)	
prof. dr. A. (Aukje) Nauta	prof. dr. B.E. (Barbara) Baarsma
prof. dr. J. (Janneke) Plantenga	prof. dr. C.M. (Mirjam) van Praag
prof. dr. R.J. (Romke) van der Veen	prof. mr. E. (Evert) Verhulp
Ondernemersleden	
G. (Guusje) Dolsma (VNO-NCW/MKB-Nederland)	
ir. G.F.W.C. (Gertrud) van Erp (VNO-NCW/ MKB-Nederland)	
J. (Jules) Sanders (LTO-Nederland)	
Werknemersleden	
M. (Melanie) Bouwknegt (CNV)	M. (Myriam) Lieskamp (CNV Onderwijs)
drs. I.D.C.M. (Isabel) Coenen (FNV)	E. (Esther) Crabbendam (FNV Jong)
J. (Jeroen) van Andel / A. (André) Steenhart (AOb)	M.J. (Michiel) Hietkamp (CNV Jongeren)
E.H.J. (Elwin) Wolters MA (VCP)	dr. M.L.A. (Marijtje) Jongsma (VAWO)
Adviserende leden	
prof.dr. A. (Andries) de Grip (ROA)	
D. (Debby) Lanser (CPB)	dr. R.W. (Rob) Euwals
Ministeriële vertegenwoordigers	
L. (Lyda) den Hartog (EZ)	L. (Linda) Reijers
T. (Ties) Dams (OCW)	A.P.G. (André) de Moor (OCW)
D. (Dirk) Scheele (SZW)	M. (Maurice) Doll
Secretariaat	
B. (Brigid) Claassen	
J. (Jos) de Groen	

Publicatieoverzicht

Algemeen

Publicaties van de SER verschijnen digitaal. Alle publicaties zijn te downloaden op onze website. Sommige publicaties zijn in boekvorm te bestellen tegen vergoeding (€ 7,50). Kijk daarvoor onderaan de beginpagina van een publicatie.
Van de adviezen verschijnt eveneens een Engelstalige samenvatting. Deze is te vinden op de webpagina van het desbetreffende advies en de Engelstalige website van de SER.

Adviezen

Leren in het hoger onderwijs van de toekomst
(Advies over de Strategische Agenda Hoger Onderwijs 2015 - 2025)
2015, 78 pp., ISBN 978-94 6134-076-4, bestelnr: 15/06

De SER-agenda voor de Stad
2015, 124 pp., ISBN 978-94-6134-074-0, bestelnr: 15/05

Het Nederlandse stedenlandschap: impressies en achtergronden
Achtergronddocument bij het SER-advies Agenda Stad
2015, 84 pp., verkrijgbaar via www.ser.nl

Leren in het funderend onderwijs van de toekomst
2015, 28 pp., ISBN 978-94-6134-075-7, bestelnr: 15/04

Sociale ondernemingen: een verkennend advies
2015, 134 pp., ISBN 978-94-6134-073-3, bestelnr: 15/03

Werkloosheid voorkomen, bewerken en goed verzekeren
2015, 216 pp., ISBN 978-94-6134-070-2, bestelnr: 15/02

Toekomst Pensioenstelsel
2015, 178 pp. 178, ISBN 978-94-6134-069-6, bestelnr: 15/01

Arbeidsmigratie
2014, 264 pp., ISBN 978-94-6134-068-9, bestelnr: 14/09

Grenswaarde voor 1,3-Butadieen
2014, 20 pp., ISBN 978-94-6134-066-5, bestelnr: 14/08

Betere zorg voor werkenden
2014, 90 pp., ISBN 978-94-6134-065-8, bestelnr: 14/07

Calamiteitenregeling WW
2014, 22 pp., ISBN 978-94-6134-064-1, bestelnr: 14/06

Instemmingsrecht OR over arbeidsvoorwaarde pensioenen
2014, 74 pp., ISBN 978-94-6134-063-4, bestelnr: 14/05

MVO-convenanten
2014, 68 pp., ISBN 978-94-6134-062-7, bestelnr: 14/04

Discriminatie werkt niet!
2014, 130 pp., ISBN 978-94-6134-061-0, bestelnr: 14/03

Grenswaarde voor arseen en anorganische arseenverbindingen
2014, 22 pp., ISBN 978-94-6134-060-3, bestelnr: 14/02
Benoemingsrecht voor de Sociaal-Economische Raad voor de zittingsperiode 1 april 2014 tot en met 31 maart 2016
2014, 16 pp., bestelnr: 14/01

Naar macrostabiele reële pensioenen
2013, 30 pp., ISBN 978-94-6134-059-7, bestelnr: 13/06

ILO-verdrag 170
2013, 76 pp., ISBN 978-94-6134-056-6, bestelnr: 13/05

Grenswaarden voor chroom VI-verbindingen
2013, 22 pp., ISBN 978-94-6134-055-9, bestelnr: 13/04

Verbreding draagvlak cao-afspraken
2013, 76 pp., ISBN 978-94-6134-054-2, bestelnr: 13/03

Handmade in Holland: Vakmanschap en ondernemerschap in de ambachtseconomie
2013, 96 pp., ISBN 978-94-6134-053-5, bestelnr: 13/02
Make it in the Netherlands! Advies over binding van buitenlandse studenten aan Nederland
2013, 58 pp., ISBN 978-94-6134-051-1, bestelnr: 13/01

Naar een Energieakkoord voor duurzame groei
2012, 32 pp., ISBN 978-94-6134-046-7, bestelnr: 12/07

Naar een kwalitatief goede, toegankelijke en betaalbare zorg: een tussentijds advies op hoofdlijnen
2012, 60 pp., ISBN 978-94-6134-045-0, bestelnr: 12/06

Reactie op (conceptnota van wijziging) wetsvoorstel versterking bestuur pensioenfondsen
2012, 19 pp., ISBN 978-94-6134-044-3, bestelnr: 12/05

Verschuivende economische machtsverhoudingen
2012, 228 pp., ISBN 978-94-6134-040-5, bestelnr: 12/04

Alternatieve geschilbeslechting in de EU
2012, 84 pp., ISBN 978-94-6134-043-6, bestelnr: 12/03

Werk maken van scholing, advies over postinitiële scholingsmarkt
2012, 144 pp., ISBN 978-94-6134-038-2, bestelnr: 12/02

Voorlopige nanoreferentiewaarden voor synthetische nanomaterialen
2012, 150 pp., ISBN 978-94-6134-035-1, bestelnr: 12/01

Medezeggenschap en (I)MVO
2011, 26 pp., ISBN 978-94-6134-033-7, bestelnr: 11/11

Ontwikkeling door duurzaam ondernemen
2011, 130 pp., ISBN 978-94-6134-032-0, bestelnr: 11/10

Grenswaarden voor asbest
2011, 22 pp., ISBN 978-94-6134-029-0, bestelnr: 11/09

Rapporten

Kansen in mondiale duurzame ontwikkeling
2015, 38 pp., verkrijgbaar via www.ser.nl

Nederlandse economie in stabieler vaarwater: een macro-economische verkenning
2013, 64 pp., ISBN 978-94-6134-052-8

Nieuwe EU-voorstellen Regulering en toezicht financiële sector
2010, 64 pp., ISBN 978-94-6134-006-1

Engelstalige publicaties

The Dutch Work Councils Act
Information brochure, 2011, 38 pp., ISBN 978-94-6134-028-3

The power of consultation: The Dutch consultative economy explained
General brochure, 2010, 34 pp., ISBN 978-94-6134-011-5

Europe 2020: The New Lisbon Strategy
Abstract, 2009, 40 pp., ISBN 90-6587-991-9, orderno. 2009/04E

Nanoparticles in the Workplace: Health and Safety Precautions
Translation wiht abridged appendices, 68 pp., ISBN 90-6587-987-0, orderno. 2009/01E

Social and Economic Council's Statement on International Corparate Social Responsibility
Statement, 2008, 91 pp., ISBN 90-6587-983-8

On sustainable globalisation: A world to be won
Abridged version, 2008, 132 pp., ISBN 90-6587-979-X, orderno. 2008/06E

CAP Reform and Public Services of Agriculture
Abridged version, 2008, 52 pp., ISBN 90-6587-973-0, orderno. 2008/05E

Overige publicaties

Leidraad personeelsvertegenwoordiging – met toelichting en bijlagen
2015, 82 pp., verkrijgbaar via www.ser.nl

Voorbeeldreglement Ondernemingsraden – met toelichting en bijlagen
2015, 160 pp., verkrijgbaar via www.ser.nl

Alle uitgaven zijn te bestellen:

- telefonisch (070 3499 671);
- via de website (www.ser.nl);
- door overmaking van de vermelde prijs op banknummer NL17INGB0667 165908 ten name van de SER te Den Haag, onder vermelding van het bestelnummer en de titel.

Colofon

Uitgave
Sociaal-Economische Raad
Bezuidenhoutseweg 60
Postbus 90405
2509 LK Den Haag

T 070 3499 499
E communicatie@ser.nl

www.ser.nl

Tekst
Commissie AMV project Strategische Agenda Hoger Onderwijs

Fotografie
Shutterstock

Vormgeving en druk
2D3D, Den Haag (basisontwerp); Huisdrukkerij SER

© 2015, Sociaal-Economische Raad
Alle rechten voorbehouden
Overname van teksten is toegestaan onder bronvermelding.

SOCIAAL-ECONOMISCHE RAAD
Bezuidenhoutseweg 60
Postbus 90405
2509 LK Den Haag

T 070 3499 499
E communicatie@ser.nl

www.ser.nl

© 2015, Sociaal-Economische Raad

ISBN 978-94-6134-076-4